

## Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ  
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial  
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով  
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

**Share** — copy and redistribute the material in any medium or format

**Adapt** — remix, transform, and build upon the material



# ՄԱՍԻՆԻՆԻ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԴՐԱԿ Ի.





ԱՇԽԱՐՀԷ - ԱՇԽԱՐՀ . ՃԱՆԱԴԱՐՀ ՈՐԴ ՈՒԹԻՒՆ  
ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ . ԿԵԱՆՔ . ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ .  
ԳԵՂԱՐՈՒԵ ՍՏ . ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ . ԴԴՐՈՑ .  
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏԴԱԻՈ .  
ՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .  
ՔԻՑԼԻՍ - ԱԲՕ - ՆԷԱԴՈՒ - ԼՈՆԴՈՆ - ԲԱԳՈՒ .

Սոս. Լ. Ե. Կ.

## ՆԻԻԹ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

### ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սկիզբ ճանապարհորդութեան. (Թիֆլիսից—Բաթում)

Պոնտոսի Կովկասեան արհելը — Բաթում: Բաթումից—Սուխում: Սուխում:  
Սուխումից—Նոր-Աֆոն: Նոր-Աֆոն: Նոր-Աֆոնից—Նովորոսիյսկ (Նովորոսիյսկից—Եկատերինոզար: Եկատերինոզար: Վերադարձ Նովորոսիյսկ): Դէպի Տաւրիկեան թերակղզին:  
Ղրիմ.— Կերչ: Կերչից Թէոդոսիա: Թէոդոսիա: Դէպի Սիմֆերոպոլ: Սիմֆերոպոլից  
/ արչիսարայ: Եալթա: Սկաստոպոլ: (Յիշողական տպաւորութիւններ): Սիմֆերոպոլից  
Ռոստով և Նոր-Նախիջևան: Մի քանի օր Դոնի արհելում:

Յարերի մայրաքաղաքները.— Ռոստովից Մոսկուա: Մի ամիս Մոսկուայում:  
Մոսկուայից—Պետերբուրգ: Մի ամիս Նեվայի արհելում: Յարսկոյե Սելօ:

Փիլիսեանդիա. — Պետերբուրգից—Վերորգ. Վերորգից — Իմատրայի ջրվէժը: Դէպի  
Փինական մայրաքաղաքը: Հելսինքֆորս: Հելսինքֆորսից—Աբօ:

(Սկիզբ Բ. Հատորի ԴէՊԻ ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱ)

13.369

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՂԱՐՈՒԾՍՑ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԻՄԻ

**ԱՇԽԱՏՆԷ - ԱՇԽԱՐՀ**

Կ Ա Ս

20,000 ՎԵՐՍ ԵՒՈՊԱՑՈՒՄ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏՊԱՌՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(հարեգներով եւ պատկերներով)

Հ Ի Ն Գ Հ Ա Տ Ո Ր

Հ Ա Տ Ո Ր Ա Ռ Ա Ջ Ր Ն

Թ Ի Ը Լ Ի Ս

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Գրաֆսկայա փող.

1914

ИЗДАНИЕ АРМЯНСКАГО ХУДОЖЕСТВЕННАГО ЖУРНАЛА „Г Е Х А Р В Е С Т Ъ“.

# ПО БѢЛУ СВѢТУ

ИЛИ

20.000 ВЕРСТЪ ПО ЕВРОПѢ

экспедиція

**ГАРЕГИНА ДЖИВАНИ ЛЕВОНЬЯНЪ**

изученія и впечатлѣнія

(Со многими рисунками въ текстѣ)

Пять томовъ

Томъ первый

ТИФЛИСЪ

ԱՄԷՆ ԻՐԱՆՈՒՆԵՐ ՎԵՐԱՊԱՀՈՐԱԾ Է ՀԵՂԻՆԱՆՈՆ

## ԾՐԱԳԻՐ ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

### ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Պոնտոսի Կովկասեան ասիերը.— Բաթում, Սուխում, Նոր-Աֆոն, Նովորոսիյսկի, Ղրիմ.— Կերչ\*, Քէոզոսիա, Սիմֆերոպոլ, Բախչիսարայ\*, Եալթա, Սևաստոպոլ\*։ Միջին Ռուսաստան.— Եկատերինոգար, Ռոստով, Նոր-Նախիջևան։ Ցարերի մայրաքաղաքները.— Մոսկուա, Պետերբուրգ (և Ցարսկոյե Սելո\*)։ Փինկանդիա.— Վիրորգ, Իմատրա, Հելսինքֆորս, Աբո։

### ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

Շվեդիա.— Ստոքհոլմ, Ուպսալա, Մալմօ, Տիլբորգ։ Պրուսիա.— Բեռլին, Հաննովեր, Օսնաբրիկ, Հալլէ, Բրեսլաու։ Սարսոնիա.— Դրեզդէն, Լայպցիգ\*։ Աատրիա.— Լիմբերգ\*, Կրակաու, Վիէննա, Պրագա։

### ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Իտալիա.— Ուզինօ, Վենետիկ, Վերօնա, Բոլոնիա, Ֆլորենցիա, Հոմ, Նէապոլ, Պոմպէյ և Վեզուվ, Գենուա, Միլան։ Շվէյցարիա.— Լոզան, Ժընև, Մոնտրէ, Շիլլին։

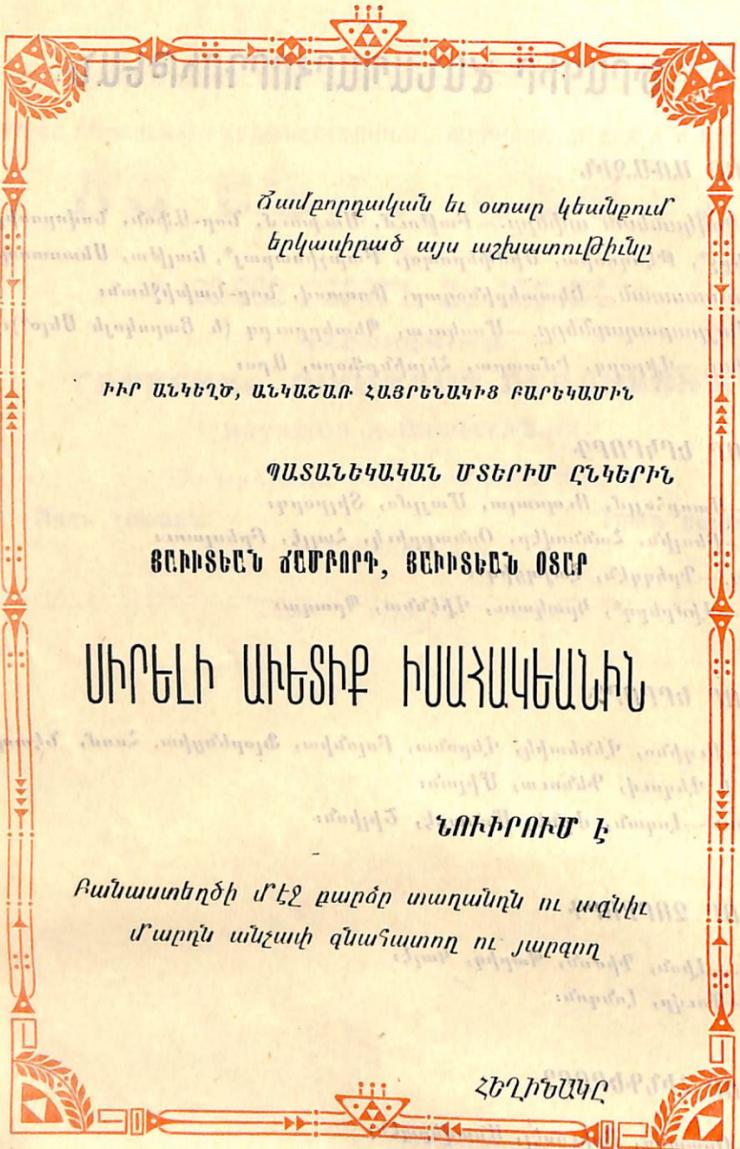
### ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ

Փրանսիա.— Լիօն, Դիժոն, Պարիզ, Կալէ։ Անգլիա.— Դուվր, Լոնդոն։

### ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Բելգիա.— Օստանդ, Բրիսսել, Անտվերպէն։ Հոլլանդիա.— Ռոտտերդամ, Հաագա, Ամստերդամ, Չաանդամ։

Յաներաձ. (Վերադարձ).— Սլէքսանդրովօ, Վարշավա, Բրեստ-Լիտովսկ, Մինսկ, Սմոլենսկ (նորից Մոսկուա), Տուլա, Օրեոլ, Կուրսկ, Սարկով, Նովոչերկասկ (նորից Ռոստով-Նախիջևան) Բաբու, Գանձակ\*, Թիֆլիս։



Ճամբորդական և օտար կեանքում  
երկասիրած այս աշխատութիւնը

ԻՒՐ ԱՆԿԵՂԾ, ԱՆԿԱՇԱՌ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ ԲԱՐԵԿԱՄԻՆ

ՊԱՏԱՆԵԿԱԿԱՆ ՄՏԵՐԻՄ ԸՆԿԵՐԻՆ

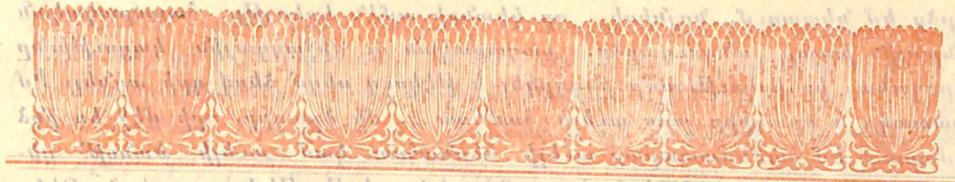
ՅԵՒԻՑԵԸՆ ՃԵՄՐՈՐԴ, ՅԵՒԻՑԵԸՆ ՕՏԵՐ

# ՍԻՐԵԼԻ ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՅԱԿԵԱՆԻՆ

ՆՈՒՒՐՈՒՄ Է

Բանաստեղծի մ'էջ ըարծր տաղանդն ու ազնիւ  
մ'արդն անչափ զնահատող ու յարգող

ՀԵՂԻՆԱԿԸ



## Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Երկասանայ մտաւոր-կուլտուրական միջավայրում իմ համեստ ուժերն ամբողջովին նուիրած լինելով մայրենի գեղարուեստին, գրականութեան և դպրոցին, ես անհրաժեշտօրէն պարտք էի զգում՝ այդ ասպարէզներում աւելի արդիւնաւոր և օգտակար լինելու համար մի առժամանակ անցնել արտասահման, մօտիկից ծանօթանալու արեւմտեան գրական, գեղարուեստական և դպրոցական անցեալին և ներկային, ինչպէս և նորագոյն հոսանքներին: Գեղարուեստական-հասարական էքսպեդիցա, ուսումնասիրական ուղևորութիւն ղէպի լուսաւոր հորիզոններ, ղէպի Արեւմուտք — որոշել էի, և այդ հարցի լուծումը վերջին ամիսներում դարձել էր ինձ համար լուրջ մտածութեան առարկայ:

Առաջին անգամը չէր որ ես ոտք պիտի դնէի արտասահման՝ և ոչ էլ նախկին, վառ-երիտասարդական տարիների յափշտակութիւնն ու նախապաշարմունքն ունէի Եւրոպայի ամէն ինչը գերագոյն և գերազանց տեսնելու. այլ այս անգամ աւելի հասուն, աւելի սառն՝ և քննադատ գիտակցութեամբ պէտք է մօտենայի ամէն երևոյթի՝ ու նոյնիսկ համեմատութեան առնէի զանազան ազգերի ու ժողովուրդների հանրային-կուլտուրական ու բարոյական կեանքի մակարդակը՝ մեր երկրի հանդէպ ընդհանրապէս, և մեր ազգի, մեր ցեղի՝ մասնաւորապէս:

Յաջողութեամբ կատարելով իմ մեծ ճանապարհորդութիւնը, ես ուսումնասիրութիւնների, տեղեկութիւնների ու տպաւորութիւնների բաւական հարուստ պաշարով վերադարձայ հայրենի միջավայրը, նորից անձնատուր լինելու իմ սիրելի զբաղմունքներին: Այդ զբաղմունքների մէջ, ներկայումս, ես առաջնութիւն եմ տալիս իմ ուղևորութեան բովանդակ պատմութիւնը գրելուն, քանի գեռ թարմ են իմ ճամբորդական յուշերն ու տպաւորութիւնները: Վերև յիշուած այն ընդհանուր երևոյթները, սակայն, եթէ ամենը նկարագրուելու լինէին իմ երկար ճանապարհորդական նկարագրի մէջ իրենց բազմազան և բազմազունի գծերով, ոչ միայն հինգ, այլ և հինգ անգամ աւելի այսպիսի հատորներ գրելու պէտքը պիտի ունենայի: Մի մարդու ուժերից

բարձր եմ նկատում, նոյնիսկ, որ կեանքի ամէն երևոյթը, հասարակական հանրային խոշոր անցուզարձը, քաղաքական ու միջազգային կացութիւնը կարողանայ իր իսկութեամբ ընդգրկել և թէկուզ սեղմ ձևով գրի առնել: Իմ նպատակը և ծրագիրը շատ աւելի համեատ է. մի ծրագիր, որի մէջ ես ինձ համարում եմ համեմատաբար աւելի ձեռնահաս կամ աւելի ծանօթ՝ գեղարուեստ, դպրոց՝ (նախնական և պրօֆեսսիօնալ կրթութիւն), գրականութիւն, պատմա-հնասիրական հետախուզումներ և տպագրական-հրատարակչական գործ: Ահա իմ ճանապարհորդութեան ընթացքում այս կողմի և երևոյթների վրայ եմ աւելի կանգ առել և այս շրջաններում արած իմ պրպտումներն եմ զլխաւոր նիւթ դարձրել իմ ներկայ աշխատութեան: Եւ եթէ ես իմ երկասիրութիւնը անուանել եմ ուսումնասիրութիւններ և տպատրուծիւններ, «ուսումնասիրութիւններ» պիտի որոնել միայն իմ այդ զլխաւոր ծրագրի մէջ:

Կէտ նպատակ ունենալով իմ ուսումնասիրելի առարկաները, ես, երկրորդական նկատումով՝ իմ «տպատրուծիւններն» էլ հաղորդում եմ ընթերցողներին տուեալ երկրի բնակչութեան, լեզուի, բարք ու վարքի, գիտական վերջին նորութիւնների, առևտրա-արդիւնաբերական կեանքի և այլ խոշոր երևոյթների մասին, առանց որոնց իմ աշխատութիւնը պիտի լինէր միակողմանի, ուզում էք անուանեցէք «մասնագիտական» և լայն շրջանների համար նոյնիսկ տաղտկալի: Մինչև իսկ անկարելի է դառնում մի որևէ քաղաքի ներկայ կեանքի մասին խօսել, առանց նրա պատմական, կառավարչական ու հասարակական դրութեան, մասին գէթ հարևանցի նկարագրութիւն անելու: Պարզ է, կարծում եմ, որ այն վայրերում, ուր դեռևս չկայ գեղարուեստական կամ գրական բարգաւաճ կեանք, իմ գրչին նիւթ պիտի դառնային միւս երևոյթները:

Որոշելով այստեղ իմ բուն և երկրորդական ծրագիրը, ուրեմն և աշխատութեանս նիւթը, մնում է ինձ յիշել և մի երրորդ տեսակի նիւթ, որը սակայն երրորդական չէ, այլ նշանաւոր. այդ այն է, որ ես իմ գործի մէջ, անկախ միւս նիւթերի կարգից և ծաւալից, մեծ տեղ եմ տուել հայկական կեանքին: Ամէն անգամ, ամէն տեղ յիշատակել եմ թէ տուեալ երկրի, կամ քաղաքի մէջ ի՞նչ տեղ են բռնում հայերը, ի՞նչ պատմութիւն ունի այդ տեղի հայ գաղթականութիւնը, ի՞նչ է նրանց ներկան և ի՞նչ ապագայ է սպասում նրանց: Եթէ, օրինակ, Ամստերդամում այսօր մի հայ էլ է չի մնացել, բայց ժամանակին այնտեղ հայերը որոշ ազգային-կուլտուրական դեր են խաղացել, այդպիսի երևոյթների մասին ես նոյնպէս զբաղուել եմ իմ գործի մէջ:

Իմ ուղեգիծը (մարշրուտ) սկզբում կազմել էի շատ աւելի ընդարձակ, քան յետոյ հարաւոր եղաւ ինձ ճանապարհորդել: Լոնդոն հասնելուց յետոյ ես մտադիր էի գնալ Հիւսիսային Ամերիկա և ապա վերադառնալ Պորտուգալիայի, Սպանիայի, Ալժիրի, Եգիպտոսի, Յունաստանի և Թիւրքիայի վրայով Բաթում, բայց ինչ ինչ հանգամանքներ պատճառ դարձան առժամանակ յետաձգել իմ Ամերիկա մեկնելը՝ և ես Անգլիայից հայրենիք վերադարձայ ուրիշ ճանապարհներով: Գրքիս սկզբում եղած ծրագրի մէջ յիշատակուած են այն

քաղաքները ուր ես կանգ եմ առել և մնացել աւելի կամ պակաս չափով: Աստղանիշ կրող քաղաքներում ես եղել եմ ուրիշ անդամներ և նախկին ուսումնասիրութիւններս ու տպատրուծիւններս այժմ միացնում եմ ներկայ աշխատութեան: Ծրագրում չեմ յիշատակել այն քաղաքները, որտեղից անցել եմ միայն կայարանից կամ ծովափից՝ կարճ ժամանակ միայն կանգ առնելով երկաթուղու կայարանում կամ նաւահանգստում:

Իմ ճանապարհորդութիւնը տեղի քան 16 ամիս. Թիֆլիզից դուրս եկայ 1912 թուականի սեպտեմբերի 20-ին, նորից Թիֆլիս վերադարձայ 1913 թուի դեկտեմբերի 23-ին: Աշխատութեանս մէջ նուազ կարևորութիւն տալով ամսաթուերին, չեմ յիշատակում ամէն տեղ՝ օրը օրին:

Իմ ուսումնասիրութիւններից և տպատրուծիւններից բացի՝ որոնք իմ ուղևորական տետրակներում գրուած կամ գրի են առնուած իւր ժամանակին՝ և որոնցից ապա օգտուելով գրում, պատրաստում եմ ներկայ աշխատութիւնը, երբեմն պէտք է եղել թէ իմ մի քանի շտապ գրի առած նիւթերը վերստուգութեան ենթարկելու և թէ որոշ լրացումներ անելու համար՝ դիմել օտար աղբիւրների: Այդպիսի օժանդակ աղբիւրներ են հանդիսացել իմ ճանապարհներով անցած ուրիշ, օտար ճանապարհորդների լոյս ընծայած գործերը, ինչպէս և հայ և օտար պարբերականներում երևցած յօդուածներն ու թղթակցութիւնները: Տեղեկատու հրատարակութիւններ, ճամբորդական ուղեցոյցներ, մուգէների և այլ պատկերասրահների ցուցակներ և նման մանր գործերը նոյնպէս աչքի առաջ եմ ունեցել, երբ պէտք է զգացուել որևէ ստուգութեան կամ լրացուցիչ տեղեկութիւնների: Օտար տեղերից վերցրած նիւթերի տակ միշտ յիշատակել եմ աղբիւրները իրենց տեղերում:

Անձնական միջոցներով ու ջանքերով կատարելով իմ ճանապարհորդութիւնը, ներկայումս նոյնպէս անձնական միջոցներով, առանց մի կողմնակի օգնութեան և առանց սպասելու տաղտուկ բաժանորդագրութեան հետևանքին, իմ այս ընդարձակ աշխատութիւնն յանձնում եմ տպարանին, պրակ պրակ լոյս ընծայելու որոշումով: Մեր մէջ խիստ սակաւ են ճանապարհորդական ինքնուրոյն գրուածքները՝ և ընթերցող հասարակութիւնը սիրով հետաքրքրւում է նման գործերով, երբ մանաւանդ պատմողական պարզ ոճով ու լեզուով է գրուած լինում և նկարներով ու պատկերներով լուսաբանուած այնտեղ տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների կեանքի և քաղաքակրթութեան տեսառաններն ու բնորոշ գծերը: Եւ եթէ իմ այս աշխատութիւնը մեր հասարակութեան լայն շրջանների ուշադրութեանն արժանացաւ, ու նիւթ դարձաւ նրա սիրելի ընթերցանութեան, ես արդէն իմ նպատակին հասած կլինեմ: Այդ բարոյական խրախուսանքի հետ միասին երբ ես տեսնեմ տնտեսական աջակցութիւն, գոնէ այն չափով, որ կարողանամ այս բազմաժախ հրատարակութեան ծախսերը ծածկել, այդ արդէն ինձ լիակատար քաջալերանք կլինի նոյնիսկ իմ ապագայ աշխատանքների համար:

Իմ խօսքի վերջում քաղցր պարտականութիւն եմ զգում հրապարակային շնորհակալութիւն յայտնելու այն յարգելի անձերին և հաստատութիւններին, որոնք զանազան քաղաքներում ու վայրերում չը խնայեցին հասցնելու ինձ իրենց բարոյական օգնութիւնը: Իմ գրական համեստ աշխատանքի անունը միախառնուելով իմ հանգուցեալ հօր՝ աշուղ Զիւանիի հանրաժանօթ և ժողովրդական անունին, զօնութեամբ եմ արձանագրում, որ թէ մեր երկրում, թէ Ռուսաստանի սահմաններից շատ աւելի հեռու վայրերում մեր ազգակիցների կողմից ինձ արժանացրին սիրալիլը ուշադրութեան, յարգանքների և անկեղծ փայփայանքի:

Արտագին շնորհակալութիւններ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆ

1914 թիւ, 25 մարտի  
Թիֆլիս.



Թիֆլիս

Երկաթուղու կայարանը

## ՍԿԻԶԲ ԶԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Թիֆլիսից-Բաթում  
(327 վերստ)

**Լ** շանային մի գեղեցիկ երեկոյ, ժամը 10-ն էր, երբ Թիֆլիսում ես իմ հարազատներին և ծանօթներին հրաժեշտի ողջոյնս տուի և արագընթաց գնացքով ճանապարհ ընկայ Բաթում: Դեռ գնացքը չը շարժուած մի տեսակ ջղային անհանգստութիւն էր պատել ինձ, ինչպէս սովորական է լինում իւր ընկից ու միջավայրից նոր անջատուելու ըրողներին, երբ մանաւանդ երկար ժամանակով ես գնում հեռու աշխարհներ, անձանօթ, օտար հորիզոններ:

Շոգեկառքը մեկնեց, ես, կարծես դեռևս չուզէնալով այդպէս շուտ մոռանալ Թիֆլիսը, կանգնել էի վագոնի լուսամտի առաջ ու դիտում էի մթութեան մէջ հազարաւոր ճրագներով փայլիլող քաղաքը. դիտում էի անխօս, համրօրէն, բանաստեղծի ասածի պէս ակնապիշ, անձայն, խորհուրդք ճակատիս: Սուրբ Դաւթի սարը, Թիֆլիսի այդ մշանջենաւոր վիթխարի պահապանը, որ նմանում է նապիոնընդին ուսերին առած ու չոգած ծերունու, իւր մեծղի, մոռյլ ու գորշ գանգուածով կարծես դեռևս դէմս կանգնած, ճնշում էր առանց այդ էլ իմ մոռյլ ու ճնշուած հոգին: Փիւնիկիւրի աստիճանաբար իջնող տասը լապտերներն էլ կասես փայլուն կոճակները լինէին այդ ծերունու. կոճակներ, ուր դեռ քիչ առաջ այնպէս պսպղում էին Մթածմինդայի թաւ կուրծքին: Անցանկալի էր ինձ համար այդ սարի ծանրանիստ ներկայութիւնը հեռուն ձգտող հայեացքիս առաջ. նա ինձ շատ էր խանօթ. ես գնում էի տեսնելու հեռուն, անձանօթը. տեսնելու նոր երկիրներ ու աշխարհներ:

Ինչ մտքեր ասես, ինչ տրամադրութիւններ, որ չեն պաշարում մարդու այդ ժամանակ.— «գնում եմ... բայց վերադառնալու եմ արդեօք... ո՞վ գիտէ...»: «Ճամբորդի գնալն իւր ձեռքումն է, գալն՝ Աստուծոյ» — գլխիս մէջ մեկնում էր մեր այս հինաւուրց առածը: Յիշում էի նոյնպէս ուսանական առածը, որ ասում է՝ «Больному и дорожному нѣтъ закона»: Յիրաւի, հիւանդի և ճանապարհորդի համար օրէնք չկայ գրուած. մէկը կարող է հիւանդանալ և չառողջանալ, միւսը գնալ և չվերադառնալ: Բնական էր վրդովմունքս. տասնեակ հազարաւոր վերստեր ունէի անցնելու. ծովեր ու ցամաքներ, սարեր ու ձորեր, դաշտեր ու անտառներ, լճեր ու գետեր, քաղաքներ ու գիւղեր՝ բազմաթիւ, բազմատեսակ. բայց ես ինքս ինձ քաջաւերեցի և յանձնեցի բախտին:

Չը գիտեմ որքան ժամանակ էի կանգնել լուսամուտի առաջ. Թիֆլիսը վաղուց անհետացել էր, ու ես ապշօրէն ու անթարթ հայեացքով հետևում էի դիմացս ծառերի և հեռագրասիւնների արագութեամբ միմեանց յաջորդող սիւլեւտներին, երբ իմ տարտամ ու կիսարթուն դրութեան մէջ լսեցի կօնդուկտորի ձայնը —

«Ваши билеты... Господа, билеты приготовьте...»<sup>1)</sup>

Եկան, եկան միմեանց յետեից երկաթուղու պաշտօնեաները. մէկ, երկու, երեք մարդ, լապտերները ձեռքերին, կարծես մեծ նազովրեցուն էին որոնում Գեթսեմանի մթութեան մէջ:

Իրսի աշխարհից և իմ մտորումներից ազատուցի և տոմսակս նրանց ներկայացնելիս ուշք դարձրի վազոնի ներսերը: Ճանապարհորդները, ինչպէս սովորական է տեսնել այդ պահուն, արդէն պատրաստուած էին քնելու. ոմանք խումփացնում էին արդէն. տեղ տեղ էլ դեռևս խմբակներ կազմած խօսում էին օրուայ նորութիւններից և իրենց ընթացիկ գործերից:

Ես դեռևս չէի ուզում քնել. միայն սանտիմենտալ դրութիւնից ինքս ինձ աշխատում էի թափահարել ու ձեռք առնել իմ ճամբորդական տետրակը ընդհանուր և խոշոր գծերով գրի առնելու այն տպաւորութիւնները, որոնք նիւթ պիտի դառնային ապագայում իմ աշխատութեան համար:

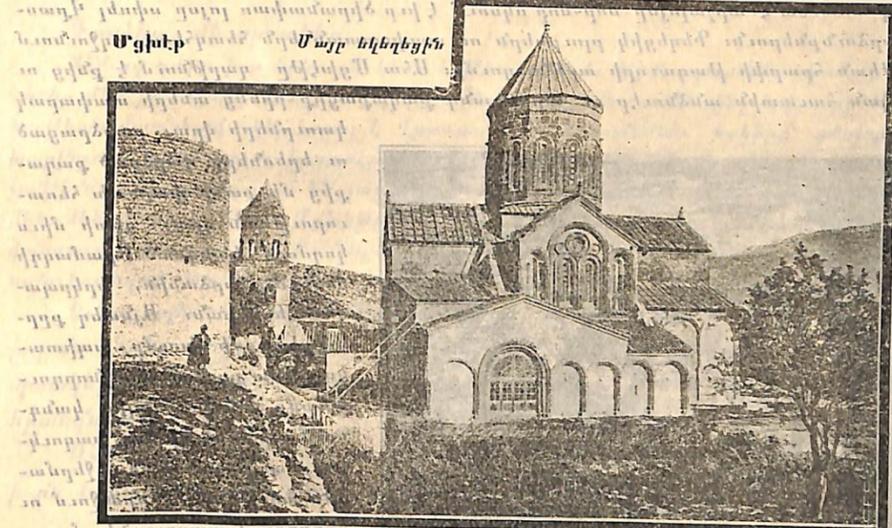
Լուսինը գուրս էր եկել արդէն ու երկկողմի պատուհաններից սիրուն տեսարաններ էին պատկերանում իմ առաջ:

Գեղեցիկ է Վրաստանը. գեղեցիկ իւր բնութիւնով ու բուսականութեամբ, իւր դաշտերով ու բլուրներով, իւր հովիտներով ու բարձրակատար լեռներով: Գեղեցիկ է պատմական Իվերիան նշանաւոր կոթողներով ու յիշատակարաններով: Սիրում եմ քեզ, գեղեցիկուհի Սաքարթվեթօ, սիրում եմ քո անցեալը, երբ մանաւանդ դու իմ մօրաքոյրն ես, իմ անմահն, իմ պաշտելի գառամեալ ծնողի նոյնպէս խեղճ ու սրբեայրի քոյրը: Չայրանում եմ ինքս ինձ վերայ, որ բնութիւնից զրկուած իմ բանաստեղծական հանձարից, ու չեմ կարող գովել ու գովերգել այստեղ այդ երկու բախտակից ու չվառ հարազատներին թեկուզ իրենց մերկացած գեղեցկութեամբ: Կը երգէի որ՝

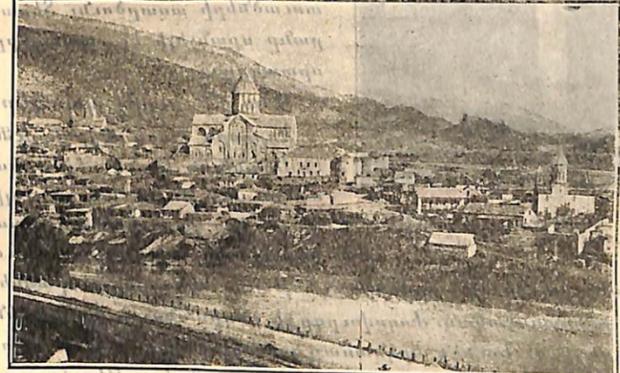
Երկար սպասցի փրկութեան օրիկ

Նւ միայն տեսայ անը ընկուծիւն... (Յով.)

1) Ձեր տոմսակները... պարոններ, պատրաստեցէք տոմսակները:



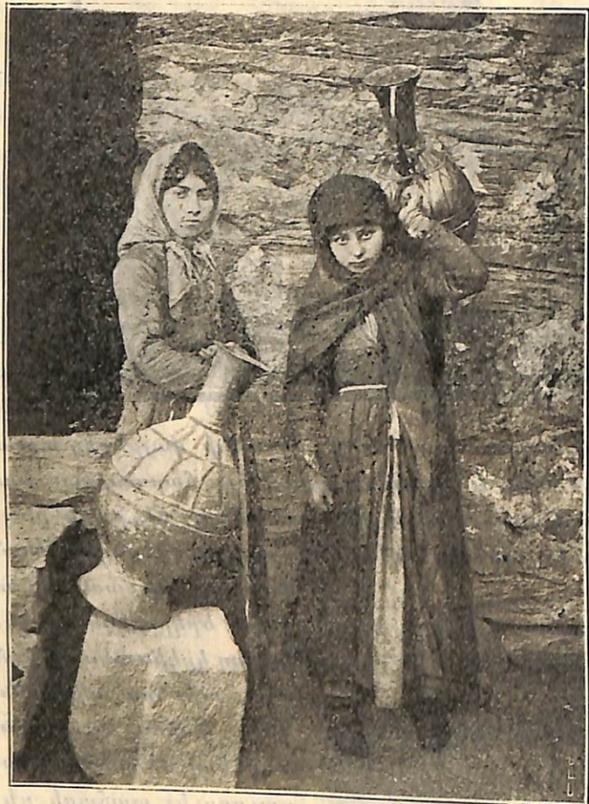
Ահա, ահա Մցխէթը, պատմական Վրաստանի անուանի վայրերից նըշանաւորը կամ նշանաւորագոյնը: Ահա և վրաց կուլտուրայի ճարտարարուեստ կոթողներից մէկը, Մցխէթի տաճարը. հոգ չէ թէ շոգեկառքը մի քանի ըուպէ է միայն կանգ առնում այստեղ ու ես, գեղարուեստի ու գեղեցկութեան խոնարհ սպասաւորս ու ջերմ երկրպագուս չեմ կարող կրկին տեսութեան գնալ այդ հրաշակերտին: Չեմ կարող, ափսոս, դարձեալ մի անգամ փառաւորուել տաճարի գեղեցկապանձ կառուցածքով: Բայց ես ճանաչում եմ Մցխէթը, ուրիշ անգամներ մեծ հաճոյքով դիտել եմ նրա հոյաշէն



Ենթանուր տեսք տեսքը ու ամառուայ տապ օրերին ամենայն երկիւղածութեամբ վայելել եմ նրա սրբազան կամարների հովանին: Ես կարող եմ իմ մտաւոր պատկերների մէջ տեսնել քեզ, ո՞վ գեղեցկուհի, նոյնիսկ քո վաղեմի փառքիդ մէջ, հպարտ, պերճաշուք: Թող միւս ճանապարհորդները առօրեայ խնդիրների մասին խօսեն ու վիճարանեն, թող նրանցից մէկը իւր սպրանքը գովաբանէ, միւսը իրենց գաւառապետի դէմ արանջայ, ես խուլ կը ձևանամ այդ «աշխարհի ունայն շուկին»՝ ու աչքերս յառած դէպի վերև, ուր սովորական հայեացքով նայելիս ճամբորդական պայուսակներ ու զամբիւղներ են երևում, ես կը տեսնեմ Վրաստանի անցեալից սիրուն, հիասքանչ պատկերներ, մէկը միւսից սիրելի, մէկը միւսից հետաքրքրական:

Հեթանոս Մցխէթը. —

Վաղ առաւօտ է. արշալոյսը նոր-նոր սկսում է իւր ծիրանափառ լոյսը սփռել Վրաստանի բարձունքներուն: Գեղեցիկ բլուրներն ու տափաստաններն հետզհետէ ողջունում են բնութեան հրաքիթ թագաւորի արթնացումը: Ահա Մցխէթը զարթնում է քնից ու հայրենական հաւատին անձնուէր ու շերմեանդ քաղաքացիք իրենց տները տափարակ կտուրների վրայ բարձրացած ու երեսները դարձրած քաղաքից մի քանի փարսախ հեռաւորութեան վրայ՝ գետի միւս կողմում՝ կանգնած Արամազդի ոսկեծոյլ արձանին, երկրպագում են նրան: Այնտեղ քըրմապետը մի խումբ սպիտակագգեստ քրմերի առաջնորդութեամբ առաջ է գալիս կանգնում արձանի դիմաց, բազուկները պարզում վերեւ, շերմագին աղօթքներ է մըմնջում ու բորբոքում ատրուշանի մշտավառ կրակը: Քաղաքից խումբ-խումբ ուխտաւորներ՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ դեռ հաւախօսից դէպի մենեան են ուղևորւում ու բերում իրենց զոհերը մատուցանում աստուածների աստրծուն: Տեսարանը սքանչելի է, պատկերը սրտազրաւ:



Մցխէթ

Գեղջուկ վրացուհիք

է Արամազդի ամպրոպային արձանը, հալածում է քրմերին ու հեթանոս եկեղեցու աւերակներու վրայ կանգնեցնում է խաչը քրիստոնէական: Ժողովուրդը չի ընդունում, քրմերն են որ մեծ իրարանցումի մէջ են. բայց ս. Նունէն երկնառաք պատգամախօս է և իւր թովիչ հայեացքով զսպում է խոտվարներին՝ ու իշխանաւորների աջակցութեամբ արտաքնելով քրմական երամներն, հիմք է դնում Մցխէթի տաճարին: \*)

\*) Այս երկու պատկերի նիւթը վերցրել եմ Մովսես Խորենացուց (ը. 86.) «Եսկ երանելոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս, յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեցէ նմա գործել այնուհետեւ, քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք քարոզութիւն աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի՛ կործանել զիւռանն, որպէս ինքն արար և կանգնել զպատուական խաչին, մինչև ցօր տալոյ Տեան հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա: Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայրի մեկուսի ի քաղաքին (Մցխէթ) գետոյն հօրի ընդ մէջ անցանելով, զոր ոտըր էին երկրպագել այդուն այդուն ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երեւի. իսկ եթէ որ զոնել կամէր, անցեալ ընդ գետն, առաջի մենեանց զոհէր»:  
1) Մցխէթի տաճարը վրացուց մէջ յայտնի է Սվետի Տխօզելի «Կենդանարար սիւն» անունով: Այս տաճարի սկզբնատիպը կառուցել է ս. Նունէն (ս. Նիսօ) այն «մեռոնանոս խնկենու» տեղում, որտեղ ըստ ավանդութեան, թաղուած է եղել Քրիստոսի պատմուճանը: Հետեւեալ V-րդ դարում շինւում է քաղաչէն տաճար, որ երկրաշարժից կործանւում է 1318 թուին: Վրաց Գեորգ VI-րդ թագաւորը նորէն է կառուցում այս տաճարը, որը հիմնատակ է անում կենդանուրը: XV-րդ դարում Ալեքսանդր թագաւորը

Դարձեալ մի պատկեր:

XIV-րդ դարը իւր երկրորդ կէսն է թևակոխում: Միջնադարեան արեւելքի աշխարհաւեր մեծ բռնակալը՝ կենդիւթեմուր իւր ճանապարհին ամէն ինչ հրի, սրի և աւերածութեան մասնելով եկել հասել է Վրաստան: Դրախտանման երկիրը՝ դժոխքի է փոխարինւում. գինեւէր ու երգասէր ժողովրդի ուրախական աղաղակներին ու բացականչութիւններին յաջորդում են լաց, վայնասուն և աղեկտուր հառաչանքներ: Արքունի մեծամեծ շէնքերի հետ Մցխէթի տաճարն էլ հիմնայատակ է անում աշխարհահակ վանդալը և իւր յետևում թողնելով աւերակների բլուրներ, գնում անցնում է առաջ նոյն եռանդով շարունակելու իւր գիւհահաճոյ գործը:

Եւ այսպէս երեւակայութեանս մէջ ուղտերի կարաւանի նման շարանշարան գալիս անցնում էին պատմական Վրաստանի կեանքից հետաքրքրական պատկերներ, երբեմն ուրախ, երբեմն ախուր և սրամաշուք գոյնով ու երանգներով:

Աչքերս խփւում էին սակայն. կէս դիշերն անցել էր, բնական օրէնքը իւրն էր պահանջում: Բարի գիշեր...



շինում է այն հռչակապ մայր եկեղեցին, որը և կանգուն է մինչև այսօր: Ճարտարապետական արժեքաւոր արտաքին ունենալուց բացի, այս տաճարը իւր ներքին կողմով էլ մեծ հետաքրքրութիւն ունի մինչև այսօր անեղծ պահպանուած իւր Ֆրեսկօներով (որմանկար), որոնցից նշանաւորն է Տիրամօր պատկերը և վրաց թագաւորների նկարներն աղբալին հանդերձանքների մէջ: Այս վանքի տօնական հանդէպ կաաարւում է ամէն տարի հոկտ. 1-ին, զբաւելով թիֆլիսի և շրջակաների վրացիներէց, հայերից և կովկասեան այլ քրիստոնեայ ժողովրդներից ուխտաւորների մեծ բազմութիւն: (Кавказский Календарь 1914 г. և «La Caucase illustre» 1901—2 № 2

# ՊՈՆՏՈՍԻ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՓԵՐԸ

ԲԱԹՈՒՄ

**Վ**առուտեան 9 ժամին մեր գնացքը կանգ առաւ Բաթումում: Ես սիրելեմ այս քաղաքը իւր գեղեցիկ դիրքի համար, իւր հարուստութեան, իւր ծով ու ցամաքի ներդաշնակ հարեանութեան, իւր հազուադիւր ծառաստան-գրօսարանի համար: Ես ատել եմ այս քաղաքը երբ նա յամառօրէն անձրեւել է օրեր ու շաբաթներ, երբ իւր խոնավութեան հետ տարծել է տխրութիւն և թախիծ: Բայց շնորհակալութիւն Բաթումին, այս անգամ նա իւր սիրուելու դերի մէջ դիմաւորեց ինձ, ուրախ և արևոտ:



Բաթում

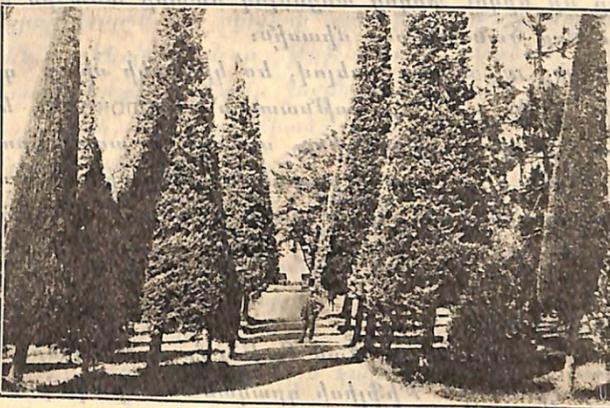
ընդհանուր տեսք

Կայարանի բեռնակիրները իրերս փախցրին արագութեամբ՝ ու ես շտապով հետևում էի նրանց քայլերին, մինչև կառքին հասնելը: Եղանակը իսկ որ հրաշալի էր, գով, պայծառ ու գեղեցիկ. Բաթումի փոփոխական օրերի շարքում սա մի հազուադէպ օրերից մէկն էր: Հիւրանոցում անպաճոյճ, անսեթեթ արդուզարգս կարգի բերելուց յետոյ, գուրս եկայ: Դէպի ծովափ...

Յամաքային տարածութեան բնակիչներս, երբ ընկնում ենք մի ծովեղրեայ քաղաք, մանաւանդ երկար ընդմիջումից յետոյ, առաջին իսկ պահուն մեր քայլերն ուղղում են դէպի ծովը. (թող ների ինձ Բագուն, որ իւր ծովի նաւթոտ ափերը չունին այդ գրաւիչ ընդունակութիւնը): Մոգիչ, հմայիչ ոյժ ունի ծովի տարերային անհանգստութիւնը, ալիքների խորհրդաւոր ծրփանքն ու միալար շքրմփիւնը:

Դէպի ծովափ...

Կեցցէ Բաթումը. լաւ քաղաք է. մաքուր, հովաշունչ. ձոխ, արևադարձային բուսականութիւն ունի, փողին և ցեխը վաղուց վտարել է իւր սահմաններից: Բայց նա թող շատ չը հպարտանայ, պիտի ասեմ և նրա պակասութիւնները: Ինչքան գեղեցիկ է նա արևոտ, պայծառ օրերին, այնքան էլ մռայլ ու թախիծոտ է անձրեւային, ամպոտ օրերին. և այս վերջին տեսակի օրերն, ափսոս, շատ շատ են նրա օրացոյցի մէջ: Բաթումը նման է այն քմահաճ նազելի գեղեցկուհուն, որ իւր լաւ տրամադրութեան ժամանակ աջ ու ձախ առատ ժպիտներ է արձակում. իսկ երբ նրան բարկացնում են, ըտպէսպէս խռովում է, որոտում, լաց լինում ու կայլակ կայլակ արտասուքներ անձրեւում:



Բարում

բուլվար

Մտայ բուլվարը, Բաթումի հոյակապ ծառաստանը, մի բնդարձակ գրօսարան, որը կարող է առաջինը համարուել ամբողջ Կովկասում: Բազմաթիւ ձեւողներ կային, բայց կային և բազմաթիւ մոծակներ. սա էլ Բաթումի պակասութիւններից մի ուրիշը. անուրի, ջերմի բուն լինելուց դեռ չի դադարել նա: Այդ փոքրիկ արարածները աներևոյթ լեզիօնով գրոհ են տալիս մարդու վրայ՝ ու մանաւանդ նրանք աւելի անգութ են դէպի օտարականները. ձեռքերս արդէն նախշել էին այդ չարաձձիւները և լաւ է, ինչպէս էին երեսու: Բայց ինչ էլ որ լինի, ես ներում եմ քեզ, Բաթում, ներում եմ, որովհետև դու գեղեցիկ ես. ես ներում եմ գեղեցկուհիներին:

Պատահեցի ծանօթների. հարց ու բարե երկու կողմից ու փոխադարձ ողջոյններ:

— «Բարի լինի, ուր այդպէս» — հարցրեց մէկը.  
 «Ծովափ, գնում եմ մի քիչ երևակայելու».  
 — «Չէ, այդ չէի ասում, Բաթում էք եկել ուր գնալու»  
 «Արտասահման, օտար երկիրներ, աշխարհէ աշխարհ»  
 — «Օ՞, բարի ճանապարհ... լսել էինք... յաջողութիւն»  
 «Շնորհակալ եմ»...  
 — «Բայց մի քանի օր դեռ այստեղ էք, այնպէս չէ՞ — հարցրեց մի ուրիշը»

«Այո, մտադիր եմ երկու-երեք օր մնալու»  
 Բայց և այնպէս խօսքի բռնուկեցինք ու ծովափ չը կարողացայ հասնել, թէև արդէն մի քանի քայլ էր մնում: Ծիշան ասած ես ուզում էի մենակ գնալ, մենակ լինել ծովի հետ, այդ իսկ պատճառով էլ այդ այցելութիւնս առժամ յետաձգեցի՝ ու մենք վերադարձանք քաղաք:

— «Նախաճաշելու ժամանակ չէ՞» — հարցրեցին ինձ.  
 «Ես չգիտեմ թէ Բաթումում ժամը քանիսին են նախաճաշում, բայց եթէ ես իմ ներքին պահանջին լսելու լինիմ, ամենայարմար ժամանակն է» — իբր սրախօսեցի ես:

Ու մենք մի երկու փողոց անցնելով մտանք առաջին պատահած սրճարանը հին ու նոր ծանօթներով միասին:

Բայց մտանք սրճարանը ասելով, ես կրկնակի սխալ գործեցի. նախ որ դա սրճարան (կաֆէ չէր, այլ կաթնատուն) (МОЛОЧНАЯ), երկրորդ որ մենք չը «մտանք», այլ դրանք նստեցինք, սրճարանի առաջ դրուած սեղաններից մէկի շուրջը: Բաթումում, ըստ եւրոպական սովորութեան, տարուայ լաւ եղանակներին սրճարանների դուրսը, ուղղակի փողոցում է նստում յաճախորդները մեծ մասը և մաքուր, բացօդեայ մթնոլորտում է վայելում իւր սոււրճը կամ թէյը:

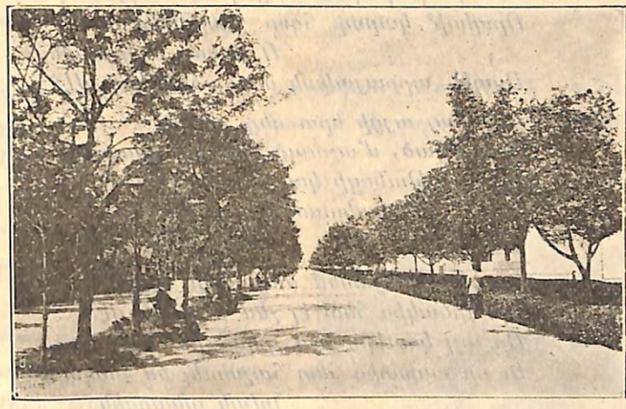
Եւ մենք նստեցինք:  
 Պօսակցութեան նիւթ դարձան Բաթումը և Թիֆլիսը: Ես իմ խօսակիցներին նիւթեր էի տալիս Թիֆլիսի գրական-հասարակական կեանքից, նրանք էլ փոխադարձաբար ամփոփ գծերով պատկերացնում էին իմ առաջ Բաթումի կեանքն ընդհանրապէս և հայութիւնը մասնաւորապէս:

Բաթումի հայութիւնը, ինչպէս երևում է, ամուր կապուած է կենդրոնական մտաւոր կեանքի հետ. ազգային, հասարակական, էջմիածնական խնդիրները իսկոյն արձագանք են գտնում այստեղ: Եւ լինելով կոստանդինուպոլսի և Թիֆլիսի յարաբերութիւնների միջին կայարանը, նա լիակատար կերպով գիտակ է նման ազգային խնդիրների անցուղարձին: Ունի փոքր ինտելիգենցիա, որ միշտ գլուխ է անցնում ամէն մի հրատապ հարցի:

Մենք բաժանուկեցինք, ժամադրուելով երեկոյեան դարձեալ պատահել նոյն սրճարանում: Ես մի քանի ժամ դրադուելու էի իմ մասնաւոր գործերով և այցելութիւններով:

Օրը թեքում էր: Արևը իւր նարնջագոյն լոյսով ծառերի կատարներն էր սահեցնում: Հիւրանոցից դուրս եկայ և ուղևորուեցի դէպի ծովափ: Բուլ վառի լայնութեամբ անցայ և դուրս գալով ծովեզրի աւազուտի վրայ, ծովի

ափերով քայլումս զնում էի: Հեռում լողանում էին. ջուրը տաք էր, չը նայելով աշնանային եղանակին: Ես առանձնացայ և Բաթումին ու մարդկային հետքերին մէջը՝ արած նստեցի աւազի վրայ ու նայում էի անծայրածիր ջրերին:



Բաթում քուլտու

Ծովը: Որպիսի խորհուրդ, որպիսի սքանչելի տեսարան. մարդու աչքերը հանգստանում են ու կեանքի բեռը թեթևանում, կարծես, երբ աջ ու ձախ կողմից եղած աւազները բնազդմամբ ջուրն են նետում: Իսկ այլքները գնում են ու գալիս շարունակ, միալար, միաձայն, և այսպէս՝ տարիներով, դարերով, անյիշելի ժամանակներից: Կարծես մի բան են ասում քեզ այդ կոհակները, ու դու ես որ չես հասկանում նրանց լեզուն: Մի տեսակ վեհ, անբացատրելի սրբազան տրամադրութիւն է տիրապետում ամբողջութիւնը, երբ նայում ես այդ ծովածալ հեղուկ տարածութեան ու չես կարողանում ըմբռնել նրա տիեզերական գաղտնիքը: Զգում ես որ դու շատ ես փոքր, շատ ես աննշան ու չնչին՝ ու այդ տարերային երաժշտութիւնը չես ուզում խանգարել քո ներկայութեամբ: Ես այն կարծիքին եմ, որ հաւատի տարտամութիւնը մարդու մէջ ծագում է այն ժամանակ, երբ այդ մարդը հեռու է ապրում բնութիւնից, երբ նա քօղաքային կեանքի ժխտի մէջ, լարուած իւր մտաւոր և ֆիզիքական կեանքով, մոռացութեան է տալիս իւր հոգեկան աշխարհը. իսկ ով բնութեան մէջ է ապրում, ով սիրում է բնութիւնը, ով հասկանում է նրան, նա չի կարող չըհաւատալ այն գերագոյն Ոյժին, որի կամքին են ենթարկւում տիեզերքի բոլոր երևոյթները: Եւ ինչ են մարդիկ մտածում եմ — ինչ նրանց մեծամեծ շէնքերն ու վիթխարի աշտարակները բնութեան անհասանելի երևոյթների և օրէնքների առաջ. նոյնը չէն ինչ որ երեխայի՝ խաղաթղթերից շինած անակները թեթև քամու առաջ:

Ծով, որքան անհասկանալի ես դու մեզ, հասարակ մահակացունքիս համար, մանաւանդ ուշ երեկոյեան, երբ մեր տեսողութիւնից կորչում է քո հորիզոնը: Ծանրացած վշտերով եկողը թեթևացած, հանգիստ է վերադառնում քո մօտից, ով դու գեղեցիկութիւն յաւերժական: Որքան լաւ է հասկացել ու մեկնել քո առեղծուածային լեզուն ուսու բանաստեղծ Պետր Վէյենբերգը. —

Безконечною пелѣною  
Развернулось передо мною,  
Старый другъ мой, море.

Անհուն ծաւալով պարզուել է իմ դէմ  
Իմ հին ջարեկամ ծովը թախծադէմ.  
Որպիսի՞ կարող, հզօր, յաղթանկամ

Ոյժ կայ այդ անվերջ  
Յաղթ, արքայական տարածութեան մէջ:

Եւ եկայ այցի նրա գեղ սփին,  
Տառապած, մ'աշուած կրծքով փլատակ  
Կրուած թունալի կասկածանքների  
Եւ իմ խորտակուած երազ-յոյսերի  
Ծանր բեռի տակ:

Եւ եկայ յայտնեմ անյատակ ծովին,  
Որ վիճակիս հետ էլ չեմ բացում վէճ.  
Որ այլ կողերու ոյժ չըկայ իմ մէջ,  
Եւ որ բախտիս հետ հաշտուել եմ անդարձ  
Յման անարգին.

Բայց երբ իմ դիմաց ծովը դղրդաց  
Անհուն ծաւալով,

Եւ առիծային անվեճեր թափով  
Գոհակ ալիքներ խրոխտ համերգով  
Երգեցին յանկարծ՝

Երզը քաջագօր վեճ ազատութեան  
Երզը անարկու հսկայ բնութեան.  
Որը կողերով տիրում է կեանքին,  
Փոթորկեց խսկոյն, թնդաց իմ հոգին.  
Եւ այնպէ՛ս ամօթ, ամօթ զգացի  
Ինքս ինձանից

Իմ յոգնածութեան անմիտ վնասման  
Մ'արած ախնի լրումի համար,  
Որ եւ դատեցի մինչև գերեզման  
Անյաղթ բախտիս հետ կողել քաջարար:

Թոթափեցի եւ սթափուած նորից  
Կործանիչ, դատարի  
Մեղկ փորրոգութեան բեռը խայտառակ  
Եւ իմ թշնամուն յսուտ ու անպարտ՝  
Մ'արտի կոչեցի ստաջուայ նման  
Խրոխտ ու նպարտ:

Իսկ ծովի փրփուր ժիր ալիքները  
Ազատ բնութեան  
Չարթնումի ոգուն արծազանքերով  
Վազում են յստաջ, յիտրտում թափով  
Անելի արագ, ա ելի խիզախ—  
Եւ գովբը կեանքի եւ ազատութեան  
Երգում են անվախ\*:

\* թարգմ. Յակ. Յակոբեանի, «Գեղարուեստ» № 4:

Անման է այս բանաստեղծութիւնը երբ զգում ես ինքդ բանաստեղծի  
հոգեկան դրութիւնը: Վեր կացայ թեթև, առոյգ, թոթափած ինձանից «մեղկ  
փորրոգութեան բեռը խայտառակ»: Ծովափից գոյնզգոյն խճաքարեր հաւա-  
քեցի երեխայի նման ու թաշկինակիս մէջ լցրած հիւրանոց վերադարձայ:

Երեկոյեան պայմանաժամիս դեռ բաւական ժամանակ ունէի, բայց և  
այնպէս հիւրանոցից դուրս եկայ և գլխաւոր փողոցներով անցնելով, հետըզ-  
հետէ մօտենում էի ծանօթ սրճարանին:

Այդ ըովէին կառքով անցնում էր Բաթումի աւագերեց Կ. Մեսրոպ  
Մելեանը, որը, տեսնելով ինձ, կառքը  
կանգնեցրեց: Հարց ու բարևից յետոյ  
հրաւիրեց ինձ միասին գնալ իրենց  
մօտ: Եւ հաճութեամբ ընդունեցի տէր  
հօր սիրալիր առաջարկը, միևնոյն ժա-  
մանակ ներողութիւն խնդրելով որ ես  
մի ժամից պէտք է նորից սրճարանում  
լինեմ, ժամադրութեանս մէջ անձիշտ  
չը լինելու համար:

Մենք շարժուեցինք:

Երբ տուն հասանք, իմ վաղեմի ծա-  
նօթ Կ. Մեսրոպ պատիւ արեց ինձ ներկա-  
յացնելու իւր ընտանիքի անդամներին:

Թէյի սեզանի շուրջը մեր խօսա-  
կցութեան նիւթ պիտի դառնար, բնա-  
կանաբար, մեր ազգային հասարակա-  
կան-գրական կեանքին վերաբերեալ ըն-  
թացիկ հարցերը: Դա այն օրերն էր, երբ հրատարակի վրայ էին մեր մտա-  
ւոր և ազգային-հասարակական կեանքին վերաբերեալ մի շարք կարևոր խն-  
դիրներ. — Վեհ. Կաթողիկոսի գիմումը Նորին Մեծութիւն Թագաւոր Կայսեր՝  
հայկական դատին պաշտպանութիւն հայցելու, հայ տառերի և տպագրու-  
թեան կրկնակի յօրելեանները, գրական և ուսուցչական ֆօնդեր և այլն: Որ-  
քան ներում էր մեր ժամանակը կարողացանք յայտնել միմեանց մեր ան-  
հատական կարծիքներն այդ հարցերի մասին: Հ. Մելեան բացարձակապէս  
դէմ էր համազգային յօրելեանների առթիւ հիմնուելիք դպրոցական ֆօնդին,  
որովհետև — ասում էր նա — մեր դպրոցական գործը համահայկական գործ չէ,  
այլ միայն լուսաւորչական հայերի, մինչգեռ երկու յօրելեանների տօնը  
պատկանում է բոլոր հայերին և էջմիածինը չէր որ պէտք է գլուխ անց-  
նէր այդ զուտ գրական տօնին — աւելացրեց արժանապատիւ խօսակիցս, այլ  
ազգային մտաւոր շրջանակներից ընտրուած մի մարմին, որով միայն կարելի  
էր կրօնական տարբեր գաւառութիւն ունեցող մեր ազգակիցներին միահա-  
մուռ մասնակցութեան հրաւեր կարգալ: Անշուշտ այս հարցի նկատմամբ ես  
ունէի իմ առանձնական կարծիքը, բայց սիրով և բաւականութեամբ էի լը-  
սում Հ. Մելեանի խելացի առարկութիւնները, որովհետև խօսակիցս մի խրդ-



ձուկ գաւառական քահանայ չէր, այլ հայութեան անցեալին ու ներկային քաջ ծանօթ, խոհուն և հեռատես մի անձնաւորութիւն, ինքն էլ մեր գրական-հասարակական միջավայրին ոչ անձանօթ մի գրագէտ: Այդ ամենից բացի՝ գաւառական քաղաքներում քահանան այն չէ ինչ որ, օրինակ, Թիֆլիզում՝ այսպիսի տեղերում կրթուած, իւր յարգն ու արժանիքը ձանաչող քահանան, կարելի է ասել, մեծ ազդեցութիւն և հեղինակութիւն ունի իւր ժողովրդի մէջ՝ ու շատ ազգային-եկեղեցական կամ դպրոցական խնդիրներին նա է իւր ուղածի պէս տոն տալիս:

Միւս հարցերի մասին մենք չըկարողացանք կանգ առնել, նախ որ իմ մեկնելու բողոքները մօտենում էին, և երկրորդ, այդ օրերում, ինչպէս տեղեկացայ տանտիրոջից, նոյն խնդիրներն արծարծելու համար մի բազմամարդ ժողով էր գումարուելու ու այնտեղ կարող էինք արտայայտուել:

Վերադարձայ, ինձ հետ բերելով լաւ սպաւորութիւններ:

Մեկեան քահանայից բացի Բաթումի ունի իւր երկրորդ հոգևոր հովիւը, կարապետ քահ. Մալխասեան, եղբայրը մեր անուանի բանասէր Ստեփան Մալխասեանի, որ նոյնպէս մի յարգելի անձնաւորութիւն է, բայց տրամազօրէն հակառակ իւր պաշտօնակցից թէ խառնուածքով, թէ գաղափարով: Վերջին կաթողիկոսական ընտրութիւններին աւելի ուժեղ արտայայտուեցին այս հայրերը ու բաւական երկար բանակուիւ մղեցին Թիֆլիսի թերթերում: Մեկեան որքան եռանդուն հակառակորդ Օրմանեան սրբազանի կաթողիկոսութեան, Մալխասեան այնքան աւելի նրա եռանդուն պաշտպանը և շատագուր: Մեկեան դիպլոմատ է, կրակոտ, համարձակ է և հատու հրապարակագիր է, սիրողներէց աւելի յարգողներ ունի, մինչդեռ իւր պաշտօնակիցն աւելի խոհեմ, զգոյշ և երբէք ոչ նախայարձակ իւր բանաւոր և գրաւոր վէճերի մէջ:

Ես դարձեալ սրճարանումն էի, այստեղ էին արդէն իմ ցերեկուայ ծանօթները, մի խմբակ էլ աւերացել էր և ինձ էին սպասում: Եկել էր և իմ մտերիմ բարեկամ, Բաթումում հանրածանօթ Գրիգոր Գրիգորեանը, որին ես այսօր ցերեկը այցելութեան էի գնացել ու տանը չէի գտել: Պ. Գրիգորեանին ես անուանել եմ Բաթումի Ալայեանը. խօսքս անմոռանալի Ղազարոսի մասին է, որի խառնուածքին և բնաւորութեան այնքան նման գծեր ունի պարոնը. նրա պէս «հոգով միշտ արի, գլխով ալկոր», ամէն մի հասարակական ու ազգային գործերի մէջ եռանդուն մասնակից, գալրոցի հոգաբարձու. նա հ. Մեկեանի խմբի, մեծամեծների օպօզիցիայի պարագլուխը և նրա հետ միասին, համարեա ամէն անգամ, Բաթումից Թիֆլիս եկող պատմաւորը թեմական ընտրութիւնների ժամանակ: Այնտեղ էր իմ հայրենակից ընկերը, Բաթումի հայ երիտասարդութեան աչքի ընկնող անդամներից մէկը, Սիսակ Տէր-Սիմօնեանը, որ ունի իր նուիրական գործունէութեան անցեալը և ներկայումս կառավարիչ է մի գործարանի:

Բոլորեցինք մի մեծ սեղանի շուրջը. նրանք ինձանից էին տեղեկութիւններ հարցնում Թիֆլիսի գրական, դպրոցական շրջաններից, ես նրանցից էի ուզում իմանալ Բաթումի հայ կեանքի մասին: Ես մենակ էի, նրանք շատ. իմ տուած տեղեկութիւնների մէջ քիչ նորութիւն կար նրանց համար, որովհետև Թիֆլիսի կեանքն համարեա ամէն մանրամասնութիւններով մեծ



Վ. ՄԱՍՈՒՆԵԱՆԻ

ԾՈՎԸ ԵՐԵՎԱՆԻ



տեղ է բռնում մեր օրաթերթերում. մնում էր ինձ ասել այն, ինչ որ չի գրւում լրագրութեան մէջ և ինչ որ խօսւում է կամ կատարւում է նեղ, մասնակի շրջաններում: Իսկ մենք, այսպէս ասած «թիֆլիսեցիքս», որքան քիչ ենք ճանաչում մեր գաւառները, այնտեղի անցուղարձը, վարք ու բարքը, կենցաղը. և ես սիրով էի լսում նրանց ինձ հաղորդած տեղեկութիւնները: Սիրով լսեցի մանաւանդ այն լուրը, որ Բաթումի երիտասարդութիւնը մտադիր է հրատարակել մի հայերէն լրագիր, և նոյն իսկ հետեւել օրը պատրաստական ժողով կար: Յարմար առիթ համարելով այդ օրերում իմ Բաթումում լինելը՝ որպէս գրական-հրատարակչական գործին ծանօթ անձ-նաւորութիւն, ինձ էլ հրաւիրեցին ժողովի, որ իմ խորհուրդներով կամ ցուցումներով կարողանամ գործին օգտակար լինել: Ես ուրախութեամբ ընդունեցի այդ հրաւերը:

Հետեւել առաւօտեան սովորականից շուտ վեր կացայ ծովափ գնալու մտադրութեամբ, բայց տեսայ որ անձրևը մաղում էր համբօրէն. Բաթումը մտել էր իւր իսկական դերի մէջ. թողի այդ մտադրութիւնը և քաղաք իջայ. ցանկութիւն ունէի դպրոց գնալ այցելութեան, բայց դեռ շատ վաղ էր:

Թափառում էի քաղաքում:  
Փողոցներում երևում էին Միջին Ասիայից եկած շատ մահմեդականներ, իրենց բազմազունի և բազմատեսակ զգեստներով ու շալմաներով. ասացին որ ուխտաւորներ են, Մեքքիա են գնալու, յարմար շոգենաւի են սպասում:

Սրճարանների, կաթնատների ներսերում թէ դրսում արդէն տեղ են բռնել նրանց մշտական յաճախորդները. և, զարմանալի է, առաւօտ կանուխ ու մանք նստել են արդէն թաւի (նարտի), տաւա կամ շահմատ խաղալու. ծոյլ ժողովուրդ ենք հարաւցիներս, — մտածում եմ. — և իրօք, ժամերով նստում են այդ մարդիկ և տեսակ տեսակ խաղերով օրը մթնացնում: Սրճարանային ամէն տեսակ խաղեր եւրոպայում էլ տեսայ, բայց ցերեկը այնտեղ միայն կէս ժամ, կամ թէկուզ մի ժամ խաղալով, ամէն մարդ շտապում է իւր գործին:

Բաթումի նախկին գրութիւնը չի երևում այժմ. ուր է նրա ետուն կեանքը. նա անտեսապէս այն չէ, ինչ որ մի տասնեակ տարի առաջ էր: Վերջին ազատագրական շարժումների ժամանակ խոշոր զբաղմաները Ռօթշիլդ, Մանթաշեան և ուրիշներ իրենց այստեղի գործերը լիկվիդացիա արին ու այդպիսով քաղաքի առևտրա-արդիւնաբերական կեանքի մէջ մեծ փոփոխութիւն առաջ բերին: Այժմեան միջակ ֆիրմաների գործերն համարեա քիչ-քիչ կազդուրւում են, իսկ փոքրերը դեռ հազիւ են «ծայրը ծայրին» հասցնում:

Ժամացոյցին եմ նայում, դպրոց այցելութեան գնալու ժամանակ չէ արդեօք. ուզում եմ մեծ դասամիջոցին գնալ, որ աւելի տեղական լինի իմ տեսակցութիւնս ուսուցչական խմբի հետ: Դեռևս շուտ է. դարձեալ մի ժամ միջոց ունիմ. իսկ ես մինչև այդ ժամը լրանալը, իմ ընթերցողներին պատմեմ Բաթումի անցեալի մասին:

Բաթումը Հոռմէական կայսերութեան ժամանակ յայտնի է եղել Բատիս անունով և ծառայել է որպէս զինւորական բանուկ նաւահանգիստ:

Այնուհետև երկար ժամանակ երբեմն անյայտութեան մէջ մնալով, երբեմն զանազան տէրերի պատկանելով և անուան մէջ փոփոխութիւններ կրելով, XV-րդ դարում այդ քաղաքն անցել է Գուրիացի իշխանների ձեռքը, մինչև որ հետևեալ դարում Տաճիկները Կոստանդնուպոլսի, Տրապիզոնի հետ միասին գրաւել են և հարաւ-արևմտեան Վրաստանը, Ախալցխան և Բաթումը, (1547): Մինչև 1878 թուականը, այսինքն մինչև Ռուսաց ձեռքն անցելը, Բաթումը եղել է մի խղճուկ քաղաք հողաշէն և փայտաշէն տներով ու խանութներով, նեղլիկ, անկանոն ու անմաքուր փողոցներով, ինչպէս մի թուրքական գաւառական փոքր քաղաք: Բաթումը լաւ ճանաչող մեր յարգելի զբոսայտներից մէկը իւր ուղեգրական յօդուածի մէջ անա ինչպէս է նկարագրում այդ ժամանակի Բաթումը.—

«Նաւահանգիստ կը յաճախէին միայն տաճկական մակոյկներ և առաջատուոր նաւեր ծովու կողմէն և կայեղ կոչուած (ըստ տեղացոց) իսկ ուսաց կախի КАЮКЪ նաւակներ Արզուինէն՝ ձորոխ գետի միջոցաւ: 60-ական թուականներուն էր միայն որ առաջին անգամ ուսական Ք. Օ. Ս. և Տ \*) ընկերութիւնը մտածեց երթեկութիւն հաստատել, մէկ կողմէն Ռուսաստանի ու միւս կողմէն Կ. Պօլսոյ և Բաթումի մէջ: 1872 թուին համեմատաբար իր նախորդ վիճակին՝ թեթև կենդանութիւն մի կը տիրէր քաղաքին մէջ. խրճիթներու թիւը 500-ի հասած էր և նա՛ իբրև ծովեզրեայ գլխաւոր կէտ ամբողջ Լիվանայի (Արզուինի) Լազիստանի և Աջարայի, փոքրիկ կարևորութիւն մ' էր սկսած առնել այն գաւառներու համար, թէև դարձեալ խեղճուկ, աննշան և աւազակաբարոյ ընակիչներով լի: Բաթումը կը համարուի Լազիստանի սանջուկի կենտրոն, ուր կը նստէր միւթնարարի, իսկ ուսաց առևտրական շահերը պաշտպանելու համար ուսական հիւպատոս էր նշանակուած: Գլխաւոր կենդանութիւն տուողն Արզուինի, Արտանուշի և Կարսի հայ վաճառականներն էին, որոնք Բաթումի և Կարսի նահանգաց բովանդակ առևտուրն իրենց ձեռաց մէջ կենդրոնացուցած, անընդհատ անցուղարձ կանէին Բաթումէն Կ. Պօլսու և ետ, այստեղի միջոցաւ կը փոխադրէին դէպի երկրին ներսերը Կ. Պօլսէն մեծ քանակութեամբ իրենց բերած ապրանքը: Ասիական փոքրիկ և անկարգ քաղաքի մ' ամէն յատկութիւններն ունէր այն ժամանակ Բաթում. տեղւոյն հաստատուն ընակիչներն՝ լազերն ու աջարացիք էին, որոնց նեղ, պղտտ և փայտաշէն փոքրիկ խանութներու յիշատակն, ուր տեղական բերքեր կը ծախուէին, կամ քանի մը արհեստաւորներ կը նստէին, դեռ մինչև վերջին տարիներս չէր կորսուած և այն խանութներու տեղը կը կոչուէր աջարա շարշարը, որ այժմ արդէն անյայտացած կամ կատարելապէս կերպարանափոխ եղած է:

«1877-ի պատերազմին ժամանակ Բաթումի ցամաքային բանակն Օսմանեան նաւատորմի ներկայութեամբ ոյժ առած ու անկէ հովանաւորուած՝ մեծ ընդդիմութիւն ցոյց տուած է Ռուսաց յարձակումներուն և երբ Բեռլինի կոնգրէսը 1878 թուի մայիսի 15-ին վերջնականապէս կնքեց խաղաղութիւնը, այն ժամանակ միայն Օսմանեան հրաժանատար Դերվիշ փաշա՝ օգոստոսի 25-ին քաղաքը յանձնեց Ռուսական Վարչութեան՝ այն 461 քառակուսի ուսական մղոն երկրին մէջ որ Բեռլինի դաշնադրութիւնը առաւ և Ռուսաստանին միացուց, Բաթումը անշուշտ ամենէն կարևոր քաղաքն է: 1878 թուի վերջերն էր, երբ երկրորդ անգամ տեսայ ես Բաթումը՝ Կ. Պօլսէն վերադարձիս: Քաղաքը պատերազմի արհաւիրքներէն բոլորովին ազատուած՝ նոր խաղաղութեան մէջ այժմ արդէն տենդային զործունէութիւն առած էր. տներ և խանութներ միմեանց յետևէ կը շինուէին, տեղական վաճառականութիւնը տասնապատիկ ընդարձակութիւն էր ստեր,

\*) Русское Общество Пароходства и Торговли (Ռուսական Ընկերութիւն Նաւագնացութեան և Առևտրի):

և ամէն կողմէն հոս թափուող զանազան երկրացիներն Բաթումի գործերն ու հողերը իրար ձեռքէ կը խլէին»<sup>1)</sup>:

Բաթումը բարգաւաճում էր օրը օրին, մանաւանդ որ ուսուկառավարութիւնը այս քաղաքի գրաւումի օրից մինչև 1888 թ. յայտարարել էր պօրտոֆրանկո և ամէն ազգի առևտրական նաւեր ազատ ել ու մուտ ունէին<sup>2)</sup>:

Կենդանութեան և շարժումի մի զօրեղ ազդակ եղաւ Բաթումի համար նաև այն, որ այս քաղաքը միացուեց Անդրկովկասեան երկաթուղուն և Փոթիի առաջնութիւնը խլելով՝ գլխաւոր երկաթագիծը կոչուեց Բաթում-Բազում (1883.)<sup>3)</sup>:



Բաթում Ռուսաց Եկեղեցին

Բաթումի ընակչութեան թիւը քաղաքն ուսաց ձեռքն անցնելիս 1000-ի չափ է եղել միայն. 1890 թուականի յունիսի 17-ի միօրեայ մարդահամարի ժամանակ եղել է արդէն 18,123, իսկ ներկայումս հաշոււմ են 30,000-ից աւելի<sup>4)</sup>: Տեղական ազգերն են վրացիներ, ուսաներ, հայեր, յոյներ և մինգրիներ. կան նաև թուրքեր, հրէաներ, ինչպէս նաև իտալացիք, գերմանացիք և ֆրանսիացիք:

«Շատ հետաքրքրական տեսարան կընծայէ Բաթումի տեղական ազգաբնակչութիւնն իւր այլացեղ և այլալեզու տարեց միաւորութեամբ—ասում է Տիւրեան իւր յօդուածում—չնորհիւ գրեթէ իւր միջազգային դիրքին և առևտրական ընդարձակ ասպարիզին՝ Բաթում ամէն կողմէ եկած ընակիչներ ունի իւր մէջ. 42 ցեղի վերաբերեալ ժողովուրդ կայ հոս, 48 լեզու կը խօսուի Բաթումի մէջ»:

Եթէ այս 48 լեզուն ոմանք առասպել համարեն, դրա պատասխանատուն անշուշտ նրա հեղինակն է լինելու. բայց իմ տպաւորութիւնն էլ խիստ ուժեղ է ազգերի, բարձրի, սովորութիւնների և նիստ ու կացի այլազանութեան նկատմամբ, չընայելով որ ամբողջ երկու տասնեակ տարի է անցել վերոյիշեալ նկարագրութիւնն արուելուց:

Բաթումը իսկ որ ազգազրական մի կենդանի թանգարան է, ո՞ր ազգի, կամ մեր երկրի ո՞ր կողմի ներկայացուցիչ էք ուզում, այստեղ կը գտնէք. հայ բարբառներ եթէ ուզում էք գրի առնել, կարող էք փոխանակ Հայաստանի գաւառները շրջելու, գալ այստեղ ու տեսնել մշեցի, վանեցի, բիթլիսցի, արապիզոնցի, կարնեցի, պօլսեցի, թաւրիզեցի և ուրիշ շատ տեղացի

1) Կ. Տիւրեան. «Հանդէս Ամսօրեայ» 1893, էջ 25:

2) «Պօրտֆրանկո» կոչում են այն նաւահանգիստները որոնք կառավարութիւնից տրուածութիւն են ստանում ապրանքներ արտահանելու և ընդունելու առանց մաքսի: Այս արտօնութիւնը արւում է սովորաբար նոր նաւահանգիստներին, որպէսզի սրանով զրաւեն օտար նաւերի երթեկութիւնը և քաղաք ներմուծուող ապրանքներով կենդանացնեն տեղային առևտուրը: Ռուսաստանում պօրտֆրանկո յայտարարուել են իրենց ժամանակին նաև Օդեսան և Վլադիվոստօկը:

3) Բաթումը, խճուղիով միացած է Արզուինի, Արտանուշի և Ախալցխայի հետ:

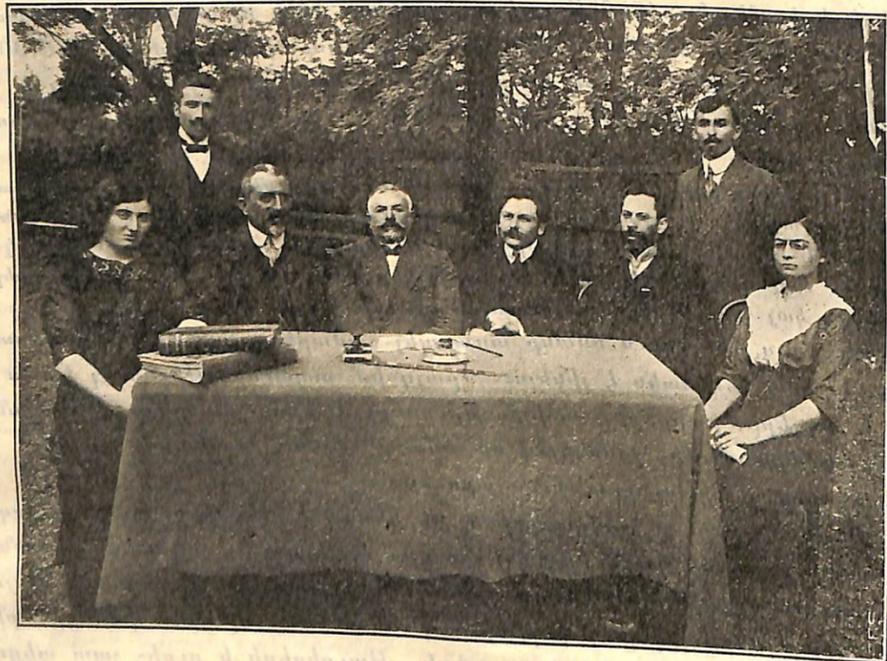
4) Русский Календарь Суворина 1913 г.

հայեր. Էլ չեմ խօսում զարաբաղցի, շամախեցի, թիֆլիսեցի, ալեքսանդրապոլցի, երևանցի և ուստահայ զանազան վայրերի գաղթականների մասին:

Բայց պատմութիւնս քաղաքի մա. ին քիչ յետոյ կը շարունակեմ, արդէն հայոց դպրոց գնալու ճիշտ ժամանակն էր:

Տանեհինգ-քսան ըստ էից, ես արդէն դպրոցումն էի:

Շէնքը միյարկանի է բայց նոր է և բաւական յարմարութիւններ ունի՝ ու տանելի է մի գաւառական դարոցի համար: Ասացին որ շինութեան գործի համար մեծ ջանքեր է գործ դրել իւր ժամանակի հողաբարձուներէց՝ Աւետիս Խոջամիրեանը: Դպրոցն ունի ընդարձակ, մաքուր բակ երեխաների խաղալու համար: Ուսուցչանոցում առաջինը պատահեցի աւագ ուսուցիչ պ. Թադէոս Պետրոսեանին, որ ինքը ծանօթանալով ինձ՝ ծանօթացրեց նաև այնտեղ եղող ուսուցիչներին և վարժուհիներին: Դպրոցական սարք ու կարգը, պարագաները, քարտէզները, կենդանաբանական և բուսաբանական տախտակ օրինակները ուրախալի տպաւորութիւն թողին: Զգալի եղաւ որ ջանասէր հողաբարձութիւն ունի: Դպրոց եկաւ հողաբարձուներէց մէկը, որի հետ մըտանք դասարաններ:



Բարսեւ Հայոց դպրոց, հողաբարձական և ուսուցչական կազմը 1912-13 ուս. տ.

Ասացին որ դպրոցի անտեսական գրութիւնը վատ չէ. մուտքը կազմում է ծխական կանոնաւոր տուրքը և տարեկան մի անգամ կազմակերպուող երեկոյթի արդիւնքը: Դպրոցը երկուս է, ունի I—IV բաժանմունքներ 150-ի չափ սաներով:

Կառուցումը նոր աւարտած ժամանակ առաջին անգամ Բաթում է ժամանել Մկրտիչ կաթողիկոս Խրիմեանը, որը և ընդունուել է դպրոցում:

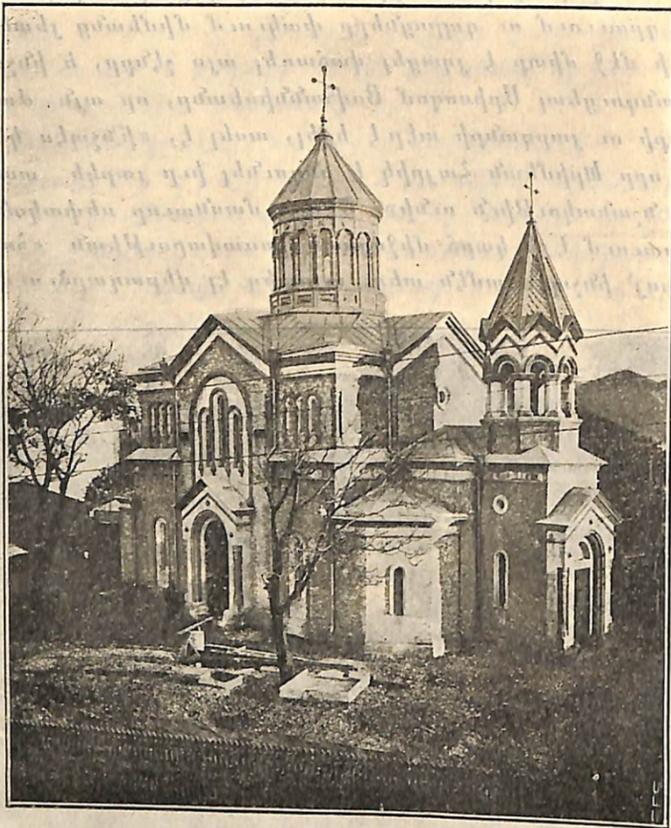
Գալիցիանեան ուժիմի օրերում երբ հայոց եկեղեցական կալուածքները յարջունիս էին գրաւուում ու դպրոցները փակուում միմեանց յետևից, Բաթումի ծխականների մէջ միտք է յղացել վաճառել այս շէնքը, և ինչպէս ինձ հաղորդեցին հանգուցեալ Արխիոդոմ Յովհաննիսեանը, որ այն ժամանակ այստեղ լաւ դիրքի ու յարգանքի տէր է եղել, ասել է, «Ինչպէս կարելի է ծախել այն շէնքը, որը Խրիմեան Հայրիկ է ընդունել իւր յարկի տակ և ուրեմն պատմական նշանակութիւն ունի»: Շէնքը մասնաւոր սեփականութիւն դառնալուց ազատուում է և կարճ միջոցում կառավարութեան «հովանու» տակ մնալուց յետոյ՝ ինչպէս ամէն տեղ, այստեղ էլ վերագարծուում է հայերին:



Բարսեւ Հայոց դպրոց, ուսուցչ. խումբը աւարտող աշակերտութեան հետ

Հետաքրքրուեցի իմանալ այս ծխական դպրոցից դուրս Բաթումի հայ աշակերտութեան մասին: Տեղեկացայ որ քաղաքային դպրոցներից մէկը կոչուում է Հայկական.—(Первое Армянское Город. Училище), ինչպէս որ կան նաև Ռուսական, Վրացական (2 հատ) Յունական և Մանմեղական քաղաքային դպրոցներ: Հայոց դպրոցի տնօրէնն է Գրիգոր Պալեան: Պետական դպրոցներում կան՝ սղայոց գիմնազիօնում մօտ 70, օրիորդաց գիմնազիօնում մօտ 40 հոգի: Վեցդասեան, Մարիամեան, Արհեստագիտական և տարրական դպրոցներում նոյնպէս կան հայ աշակերտներ, որոնց թիւը 30-ից չի անցնում:

Դպրոցից դուրս եկայ ու գնացի եկեղեցի. փոքր, բայց մաքուր, սրբատաշ մի գեղեցիկ շէնք է, (Քութալիսի սպիտակ քարից և Անապայի աղիւսից է շինուած). սիւներ չունի: Սեղանը պարզ է, աւելորդ ճոխութիւններ չեն երևում: Խաչկալը ճաշակաւոր ու գեղեցիկ է, գործ նկարիչ Արշ. Ֆեթվաճեանի:



Նաբուն

Հայոց Եկեղեցին

կան մի քանի սիրուն իւղաների պատկերներ—Տիրամայրը, Քրիստոսի Յարութիւնը և Գեթեմանին, որոնք յաջող ընդօրինակութիւններ են և սիրուն:

Բաթումի հայերն սկզբում ունեցել են մի փայտաշէն հասարակ եկեղեցի իսկ ներկայ եկեղեցու հիմքը դրել է Արիստակէս եպ. Սեդրակեան իւր թեմ. առաջնորդութեան ժամանակ: Աւարաման և օձման հանդէսը կատարուել է ներկայ Սուրէնեան կաթողիկոսի առաջնորդութեան օրով, 1900 թուին (գեկտ. 26):

Բաթումի հայոց եկեղեցին ունի 900 ծուխ, որոնցից 10—15 տուն հազիւ բնիկ բաթումցիներ են. մնացածը գաղթական հայեր են մեծ մասամբ թիւրքահայ գաւառներից: Ունի, ինչպէս վերև յիշեցինք, երկու քահանայ, պաշտօնակատարութիւններից ստացած հասոյթը բերում են եկեղեցի: Նոյն իսկ պետական դպրոցներում որպէս կրօնուսոյց ստացած ուժիկները բերում յանձնում են հոգաբարձութեան: Սա, եթէ չեմ սխալում եղակի օրինակն է կովկասի հայոց մէջ: Բազուն, յիշում եմ, մի քանի տարի առաջ ցանկացաւ նոյն բանն անել, բայց քահանայները չը համաձայնեցին\*):

Բաւական գաւառական է թւում այն, որ Բաթում քաղաքը իւր

\*) Աշխատութեան տպագրութեան ժամանակ արդէն, ինչպէս պատահամբ լսեցի, Բաթումից էլ վերացել է այդ օրինակի սովորութիւնը:

երկու քահանայով կազմում է Թիֆլիսի թեմում մի առանձին Գրծակալութիւն:

Եկեղեցուց դուրս եկայ գնացի մի քանի տեղեկութիւններ իմանալու կովկասեան Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան տեղական ճիւղի մասին: Բացուել է 1908 թուի ապրիլի 3-ին: Անդամների թիւը հասնում է 150-ի. (նախագահ Մեարոպ աւ. ք. Մելեան): Գլխաւոր գործունէութիւնը եղել է թիւրքահայ գաղթականներին հայրենիք ճանապարհելը, մասնակի հաստատներ է տուել տեղական կարօտ հայերին և երբեմնապէս օգնութեան է հասել ծխական դպրոցին:

Տեղական հայ կաթողիկ համայնքը հոգեւոր վարչական կազմով պատկանում է Արղունի աւագութեան որը և Թիֆլիսի առաքելական կառավարչութեան: Ռուսաստանում կաթողիկ հայերի ընդհանուր թիւն է ըստ նորագոյն պաշտօնական տեղեկութիւնների, 61, 534, Արղունի աւագութեան 8,537, և Բաթումի ժողովրդագրատութեան 916 \*): Բաթումը ունի քարաշէն եկեղեցի, կառուցուած ծխականների ծախսով 1879 թուին Արղունի թեմակալ Յովհաննէս եպիսկոպոսի օրով: Ներկայումս ժողովրդագրատ է Տէր Դանիէլ Ասատուրեան, որը և կրօնուսոյց է իրենց ծխական վարժարանի: Դեռ դպրոց չունեցած ժամանակ հայ-կաթողիկ երեխաներն յաճախում էին Լուսաւորչական հայոց ծխական դպրոցը, մինչև որ 1894 թուին բացուեց սեփական թէև խաչքայական դպրոց, և որտեղ ներկայումս սովորում են 40-ի չափ երկու երեխաներ:

Բաթումի ժողովրդագրատութեան են պատկանում նաև այն բոլոր կաթողիկ հայերը, որոնք ապրում են Փոթի, Օչեմչերի, Սուխում, Գաղբի, Գուդաուտի, Աղբեր, Սօչի, Թուապսէ, Ճուբգա, ինչպէս նաև Քուխայի քաղաքի մէջ և Անդրկովկասեան երկաթուղու երկարութեամբ Բաթումից մինչև Միխայլօ կայարանը առանց վերջինի: (462 հոգի):

Կէսօրից յետոյ մտայ մաքսատունը որ տեղեկանամ թէ արտասահմանից պատկերազարդ զրքեր կամ պարբերականներ կովկաս մասերի մաքս վճարւում է թէ ոչ: Որոշակի պատասխան չը տուին ժամանակի ուշ լինելու պատճառով. այն պաշտօնեան որի անմիջական գործն էր դա, բացակայ էր պաշտօնատնից: Բայց մի զուգատիպութիւն էր կարծես, երբ տեղեկացայ որ այդիսկ աստիճանաւորը, պ. Ֆօն-Բադեր, ամուսինն է իմ նախկին աշակերտուհու, բաթումցի մի հայուհու: Սիրով մտածեցի գնալ նրանց տուն, թէ այցելութեան և թէ ինձ հետաքրքրող տեղեկութիւններն իմանալու: Մաքսատնից շատ մօտիկ էր Ֆօն-Բադեր ամուսինների բնակարանը: անակնկալ էր տիկնոջ համար իմ յանկարծ երևումը նրանց մօտ. ծանօթացրեց իւր սկեսւրոջը, որ մի բարի գերմանուհի էր ու յայտնեց միևնոյն ժականակ որ ամուսինը տանը չէ: Տաճկական քաղցը սուրճի փոքրիկ ֆինճաններն առաջ եկան ու տանտիրուհին դեռ ևս աշակերտուհու ամօթխածութեամբ ու շարժուձևով լցրեց փրփրուն սուրճն ու հրամցրեց մեզ:

\*) ... Каталогъ армяно-католич. духовенствъ и церквей въ Россійской Имперіи. Составленъ по распоряж. Е. Выс. архим. Саркиса Теръ-Абраамяна, апостольск. администратора арм.-католиковъ въ Рос. Имп. 1914. Тифлисъ.

Երբ ես «մնաք բարով» էի ասում, իմ մնաս-բարովին «ց'տեսութիւն»-ով, պատասխանեցին, որպէսզի քանի դեռ Բաթումումն եմ դարձեալ այցելութեան գնամ:

Երեկոյեան ժողովի էի, Գրիգորեանցի տանը. երեկուայ ծանօթներէց բացի այսօր կային և նորանոր մարդիկ, բոլորը՝ մօտ երեսուն հոգի:

Բաթումում թերթ հրատարակելու հարցն էր ժողովի գլխաւոր և միակ նիւթը: Երկու երեք ժամ տեց մտքերի փոխանակութիւնը և թեյաբանութիւնը: Ես սրտով ուրախանում էի թէ ինչպէս լուրջ վէճի, աւարկութեան խնդիր է դառնում Սև ծովի ափին մի հայոց թերթ հիմնելու խնդիրը և այդ թերթի ինչ ուղղութիւն կրելը: Վերջապէս համաձայնութեան եկանք. խումբագիր-հրատարակիչ ընտրեցինք պ. Գրիգորեանին, թերթի անունն էլ դրուեց «Բաթումի Չայնը»: Ծնորհաւորեցինք, բարեմաղթութիւններ արինք, ցանկացանք ամենայն յաջողութիւն, և ուշ գիշերին ցրուեցինք մեր աները: Ի՞նչ եղաւ այնուհետև, ես չըզիտեմ, բայց անա մօտ երկու տարի է անցել ու դեռ ևս չի ծնուել մեր մկրտած երեխան:

Բաթումն էլ, ինչպէս երևում է, Թիֆլիսից յետ չի մնում իւր ժողովասիրութեամբ. հետեւեալ առաւօտեան դարձեալ ժողով կար, դպրոցի դահլիճում. այս անգամ արդէն բազմամարդ, ծխական ընդհանուր ժողով էր: Լուրջ հարցեր էին որոշուելու. նախ Հայ տառերի և սպագրութեան յօդակներին ինչ կերպ մասնակցելու խնդիրը: Այս այն օրերն էին, երբ էջմիածինը առանձին էր ուզում տօնել ու իւր շրջաբերականներն ուղարկել թեմական և գաւառական վարչութիւններին, Թիֆլիսն առանձին՝ լրագրութեան մէջ հայ հասարակութեան անունով սպագրած հրակէշներով: Բաթումը որոշեց յետանայ: Երկրորդ խնդիրն էր պատգամաւորութիւն ուղարկել էջմիածին, որ Բաթումի հայ ազգաբնակչութեան կողմից խնդրի Վեհափ. Կաթողիկոսին, որ նա թիւրքահայ դատի պաշտպանութեան համար ղեմումն անի Նորին Մեծութեան Թագաւոր Կայսրին: Հարցը ամենքի սրտին շատ մօտ ընդունուելով, շուտով ընտրութիւն կատարեցին և միաձայն պատգամաւոր ընտրուեց Մեսրոպ աւ. ք. Մելեան: Այս ժողովում առիթ ունեցայ տեսնելու Բաթումի հայութեան համարեա բոլոր առաջաւոր մարդկանց:

Վերագարձայ հիւրանոց. շվէյցարն յայանեց, որ հեռախօսով հարցրել են ինձ և խնդրել որ երբ տուն վերադառնամ, զանգահարեմ այս-ինչ համարը: Չանգահարեցի...

Ծանօթներէցս մէկն էր, հրաւիրում էր իրենց հետ այդօր գնալ Ախալ-Ղէն գիւղը. «Լաւ տեսարան է—ասում էր—եղանակն էլ հրաշալի. ժողովուրդ շատ հաւաքուած կը լինի, եկէք միասին գնանք»: Ես ցաւելով մերժեցի իմ բարեկամի սիրալիք առաջարկը, որովհետև խօսք էի տուել նոյն օրը գնալու իմ ընկերի մօտ:

Ժամը երկուսն էր, երբ պ. Ս. Տէր-Սիմէօնեան եկաւ մեր սովորական սրճարանը որ մենք պատահե՞նք ու գնանք իրենց մօտ:

Կառք նստեցինք ու գնացինք Շխեանցի գործարանը որի կառավարիչը լինելով, այնտեղ էլ ապրում էր պարոնը:

Երբ տուն հասանք, ետ ցանկութիւն յայանեցի որ ուզում եմ տեսնել գործարանը աշխատանքի ժամերին:

Որքան էլ բնութեան գեղեցկութեան և գեղարուեստի սիրահար, այդ օրը ես մեծ հաճոյք զգացի, որ ԱխալՂէնի հովասուն ու խաղաղ բլուրները բարձրանալուց վերադասել էի աղմկալից գործարանի այցելութիւնը: Ես ամպրոպային բարձունքներին ձգտում եմ մօտենալ իմ հոգևով, բայց ես սրտով միացած եմ աշխատանքի և շինարար կեանքի հետ. ես իմ մէջ միացնում եմ գեղեցիկն ու կեանքը. ինձ համար կեանքը առանց գեղեցկութեան, գեղեցկութիւնն առանց կեանքի սին և անարժէք բաներ են:



Ռարուճ Կոմիտաս վարդապետը Բաթումի երգեցիկ խմբի հետ

Ու պ. Սիսակ մէկ-մէկ առաջնորդեց ինձ գործարանի բոլոր բաժանմունքները, այստեղ տախտակները հարթում ու տաշեղները պէս պէս եղանակներով վեր շարտում, այնտեղ շոգեշարժ սղոցներով տասից աւելի միմեանց վրայ դարսած տախտակները վայրկենաբար մաս-մաս լինում ինչպէս վարունկը դանակի տակ: Երբորդ տեղը այդ կտրտուած տախտակներից արկղներ են շինում, չորորդ տեղը թիթեղեայ արկղներ են պատրաստում, որ մաքուր, պատրաստի նաւթ ածեն ու յանձնեն շոգենաւներին արտասահմանեան զանազան երկրներ ուղարկելու: Մի ուրիշ տեղ հսկայ մօտորները իրենց անեղածայն զրդիւնով ու զանազան բաժանմունքներն ուղարկած փոկերով շարժունութիւն և կեանք են տալիս բոլոր մեքենաներին: Մօտորները սիրտն են կարծես գործարանային մեծ օրգանիզմի:

Կառավարիչը կարգադրութիւններ ու ցուցումներ էր անում ամէն բա-



է մեկնում մեր շոգենաւը: Տեղեկացայ. Ռուսական Ընկերութեան «Цесаревичъ Георгій» շոգենաւն էր, մեկնում էր գիշերուայ ժամը 12-ին. ուրեմն ամբողջ մի ցերեկ և մի երեկոյ ժամանակ ունէի դեռևս:

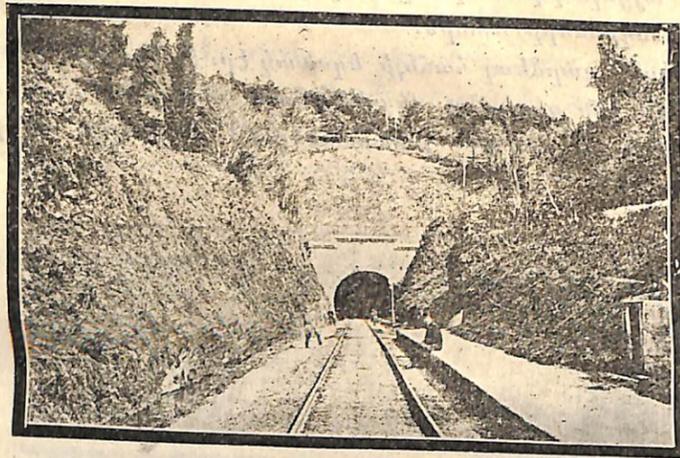
Մի քանի խօսք էլ Բաթումի ներկայի մասին: Բաթումի նահանգաշրջանը (область) ունի երկու գաւառաշրջան (округъ)—Բաթումի և Արտուխի: Նահանգական կազմավարչական միւս կապերով (դատաստանական, ուսումնական, հողային և այլ) Բաթումի նահանգաշրջանը ենթարկւում է Քութայի նահանգապետութեան:

Բաթումն ունի քաղաքային ինքնավարութիւն. քաղաքագլուխն է իշխ. Ի. Զ. Անդրօնիկով, վարչութիւնը վրացիներ և 1 ուսու. իրաւաստւոնները 47 հոգի, որոնք ըստ ազգութեան բաժանւում են այսպէս՝ վրացիներ 20, ուսուներ 13, հայեր 8, յոյներ 3, մանկեղականներ 2, երոպացի 1:

1912 թուականին Բաթումում ծնւել են 908 մարդ (438 տղ. 470 աղջ.) կատարուել է 219 ամուսնութիւն մեռել են 482 (360 արակ. և 182 իգ.) նշանակում է մի տարում է բնակչութիւնը աւելացել է 426-ով:

Հասարակական կուլտուրական հիմնարկութիւններ կան՝ թատրոն. (Երկաթէ) գրադարան-ընթերցարան, գրախնութ 6, սպարան 2:

Բաթումի գեղեցիկ դէրքից ու բնութիւնից ոչ պակաս, այլ աւելի սիրուն տեսարաններ է ներկայացնում նրա շրջագայքը: Պետերբուրգից, Մօսկվայից հարուստ մարդիկ ինչպէս Սևծովեան եզերքներից այլ տեղեր (Սօչի, Գագրի և այլն) այնպէս էլ Բաթումը ընտրել են իրենց ամառային հանգստութեան յարմարաւոր տեղը և նրա շրջագաներում եղած գեղեցիկ վայրերում ինչպէս Մախանջաուր, Յիխիս Զիրի, Ախալէն Կանաչ Հրուանդան (Зеленый мысь) հողեր են գնել ու ապարանքներ կառուցել:



Բաթումի օրջականերից

Կանաչ Հրուանդան

Գործերս վերջացրել էի Բաթումում և արդէն երեկոյ էր, դնացի իմ ծանօթ Ս-եանների մօտ. մի պատուական ընտանիք, որի հետ իմ վերջին երեկոն հաճոյքով պիտի անցկացնէի: Ընտանիքի հայրը մի պատկառելի ծերունի, զանազան երկիրներ ման եկած մարդ էր, նրան մի քանի տեղեկութիւններ ունէի հարցնելու և Թիֆլիսի Ս-եաններից ողջոյններ հարուրդելու: Տանն էին, այնտեղ էին և Փօն-Բազիր ամուսինները:

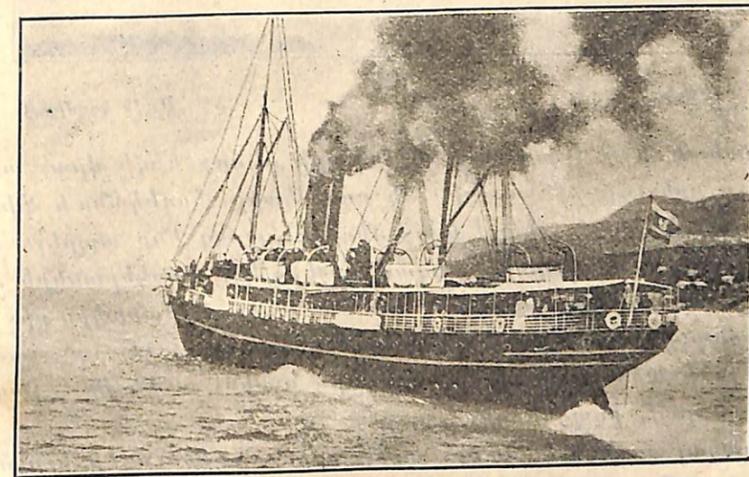
Երկու ժամի չափ այս յարգելի մարդկանց շրջանում հաճելի ժամանց ունենալուց յետոյ, ուշ երեկոյին շնորհակալութիւններ յայտնեցի ու գնացի

հիւրանոց, որտեղից՝ և նաւահանգիստ:

Հազիւ էի մտել շոգենաւ, երբ տեսայ այնտեղ պ. Գ. Գրիգորեանին, որ պատիւ էր արել զալ ինձ բարիերթ մաղթելու, ասելով որ միւս ընկերները երկար սպասել են ինձ սրճարանում ու ցրուել, կարծելով թէ «այսօր» չեմ գնում:

Ես խորին շնորհակալութիւն յայտնեցի թէ պարոնին և թէ այն իմ ծանօթներին, որոնք այնքան մտերմացան երեք չորս օրուայ այդ կարճ ժամանակում և այնքան պարզ, ընկերական լաւ սպաւորութիւն թողին ինձ վրայ:

Ժամը գիշերուայ 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> էր, երբ մեր շոգենաւը իւր բոլոր յարաբերութիւնները կտրեց ցամաքի հետ ու մենք ճանապարհորդներս մեզ յանձնեցինք Պոնտոսի ալիքների քմահաճ բախտին:



«Цесаревичъ Георгій» շոգենաւը

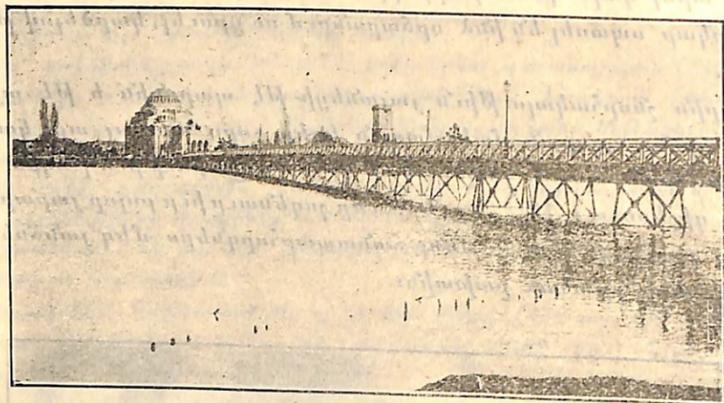
Բաթումից-Սուխում՝

(160 վերստ)

Տաճելի է ծովային ճանապարհորդութիւնը, հաճելի է երբ դադար է ծովը. բայց, ես շատ էլ չեմ ախորժում երբ բոլորովին հանդարտ են լինում ջրերը. այլ լաւ է, երբ զգալի չափով ճօճում է նաւը: Ծովային հիւանդութիւն ասած բանի մասին հեռաւոր գաղափար անգամ չունիմ, ուրիշ անգամներ Սևի թէ կասպիականի վրայ էր գաղափար անգամ չունիմ, եւ հանդիպել, վախեցել եմ, բայց չեմ հիւանդացել. վամեճ փոթորիկների եմ հանդիպել, վախեցել եմ, բայց որ չեմ հիւանդացել, գրա համար խեղալուս համար ես ամաչում եմ, բայց որ չեմ հիւանդացել, գրա համար էլ կարող եմ պարճենալ. դա մի կատարեալ երջանկութիւն է ճանապարհորդի համար:

Ծովը խաղաղ էր այդ օրը. մեր շոգենաւը «Цесаревичъ Георгій»-ն մեճ, վիթխարի շոգենաւերից չէր, բայց նոր կառուցուածք էր երևում և մաքուր ու գեղեցիկ էր:

Կէս գիշերն անցել էր վաղուց. մենք մօտենում էինք Փոթիին, բայց ինչ հողա, ես ինձ յանձնեցի Մորփէսի իշխանութեան:



Փոթի

Մովի կողմից

Առաւօտեան վաղ վերկացայ. թէ «բարի լոյսը» ծովի վրայ տեսնելու և թէ թէյից չը զրկուելու. հաճելին և օգտակարը, հողեկանը և Ֆիզիքականը - միասին. առանձին ոչ մէկով և ոչ միւսով կարող ենք սպրել: Շողենաւի մէջ մեծ, մորուքաւոր մարդիկ անգամ գիշերօթիկ աշակերտները պէս ստիպուած են յարմարուելու տեղական կանոններին. ժամանակից քիչ ուշացաւ, կարող ես առանց թէյի կամ առանց նախաճաշի քնաւ. չէ որ ծառայողներն էլ իրենց գործի և հանգստութեան ժամերն ունին. ամէն ինչ չափուած ու ձևուած, ժամերով, բոլորէրով:

Բարձրացայ տախտակամաճը. արևը նոր նոր սկսում էր իւր քնաթաթախ երեսը լուանալ Պոնտոսի հեռաւոր ջրերում, սառը քամի էր. ճանապարհորդները տաք էին հագնուած: Նայում էին մօտիկ ջրերին. այստեղ ծովն այլ կերպարանք ունէր և այլ տպաւորութիւն էր գործում քան երբ ես ցամաքիցն էի նայում ծովին: Այնտեղ մարդն ազատ է, մասնակից չէ նրա կապրիզներին ու խաղերին. այստեղ ինքն էլ լողում է նրա կոհակների հետ: Բայց մարդը իւր թևերով չէ որ պատասում է ալիքները ու առաջ լողում. նրա Ֆիզիքականը շատ է թոյլ այդ խիզախ ընթացքի համար. այստեղ նրա միտքն է եկել օգնութեան, գերազանցօրէն աւելի դարգացել ու հնարել այս շողենաւը: Ու այդ գիտութեան անունով է որ այս ժամին մենք, ճանապարհորդներն մեզ հպարտ ենք զգում, մեզ բարձր ենք դասում մեր շուրջը լողացող մեղուկաներից: Մտածում եմ. իսկ որ մարդը սնութեան թաղաւորն է: Իսկ մեր գլխի վերև, և նաև շուրջը, տասնհակ վերստեր մեր հետքից թռչելով գալիս էին եօթը ճայեր՝ (чайки). ուղիղ եօթը հատ. ինչ խորհրդաւոր թիւ: Սովորել են նաւերին. գալիս էին, գալիս մեր հետքից որ մի կտոր բան կարողանային ձեռք բերել: Ճանապարհորդներից ոմանք օրիորդներ, պատանիներ հաց էին բերել վերև և միջուկից փափուկ կտորներ պահելով նետում էին ծովը. ճայերը վրայ էին թափուած կոցահարելու: Երանի ձեզ, բնութեան անմեղ ու անարատ արարածներ, որ ձեր փորրիկ փորը կշառ-



**ԱՄԲՈՂՋ ԳՈՐԾԸ ԲԱՂԿԱՅԱԾ Է 5 ՀԱՏՈՐԻՑ**

ԻԻՐԱՔԱՆՁԻԻՐ ՀԱՏՈՐԸ 400 ԵՐԵՍԻՑ, ՈՐ ԵՒ ԴՈՒՐՍ Է ԳԱԼՈՒ 10 ՊՐԱԿԻ  
ՄԷՋ 40-ԱԿԱՆ ԵՐԵՍՆԵՐՈՎ:

ԸՆԴՈՒՅՆԻՈՒԹ Է Ը. ՀԱՏՈՐԻ ԲԱՓԵՆՈՐԳԵԳՐՈՒԹԻՒՆ  
4 ՐՈՒՔԻԻ

**Գ Ի Ն Ն Է 50 Կ Ո Պ.**

Վաճառում է բոլոր հայ գրավաճառանոցներում:

Պահեստը «ԳԵՂԱՐՈՒՆՍՏԻ» խմբագրատանը, Թիֆլիս, Վանքի մեծ փողոց № 4.

Օտար տեղերից դիմել՝ Тифлисъ, Редакция „Гехарвестъ“  
Իամ՝ Tiflis, (Caucase-Russie) Rédaction „Gegharvest“

2001-03

20 13

2014 4

« Ազգային գրադարան



NL0124637

